

Hârizmşahlar Devleti-İrak Selçuklu Devleti İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme An Overview of The Relations Between The Khwarizm Shahs and the Seljuqs of Iraq

Mevlüt GÜNLER¹

Mahir SÜLÜK²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER

¹Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, Türkiye

ORCID: [0000-0003-2217-0644](https://orcid.org/0000-0003-2217-0644)

e-mail: mevlutgunler@kmu.edu.tr

²Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Karaman, Türkiye

ORCID: [0009-0009-8966-6362](https://orcid.org/0009-0009-8966-6362)

e-mail: mahirsuluk@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 23.10.2023

Kabul/Accepted: 26.02.2024

Atf: Günler, Mevlüt; Sülük, Mahir “Hârizmşahlar Devleti-İrak Selçuklu Devleti İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Haziran 2024): 103-124.

Citation: Günler, Mevlüt; Sülük, Mahir, “An Overview of The Relations Between The Khwarizm Shahs and the Seljuqs of Iraq”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (June 2024): 103-124.

Lisans/License:

Öz - Devletler arası ilişkiler tarafları siyasi, askeri, toplumsal ve ekonomik anlamda şekillendirdiği gibi çevre devletler ile toplumları da etkilemektedir. Özellikle var olan siyasi teşekkülün son dönemi ile tarih sahnesinden çekilmesi, yeni bir oluşumun ortaya çıkması ve kimlik kazanmasında etken unsurların başında gelmektedir. Bununla birlikte yeni oluşum çevreden etkilendiği gibi çevresine yeni bir dinamizm ve hüviyet de kazandırmaktadır. Bu bağlamda Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve son bulması, Irak Selçukluları ile Hârizmşahların tebarüz etmeleri neticesiyle sonuçlanmıştır. Irak Selçukluları, hanedan üyesi olarak ana gövdenin devamı niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Irak Selçuklu Hükümdarları Büyük Selçuklu mirasının doğal temsilcisi olarak siyaset izlemeye özen gösterdikleri gibi zaman zaman da çevre siyasi teşekküller tarafından da bu hüviyetle kabul görmüşlerdir. Diğer taraftan Hârizmşahlar ise atanmış vali statüsünden öncelikle bağımsız ve muktedir hükümdar kisvesine dönüşmüş; akabinde de Selçuklu mirasının mirasçısı sıfatıyla bölgenin etkin güçlerinden biri haline gelmişlerdir. Bu bağlamda 1157 tarihinde Sultan Sencer'in vefatı önemli bir dönüm noktası olarak dikkatleri çekmektedir. Onun vefatıyla birlikte Selçuklu sahasında ileri gelen bürokrat ve hanedan mensupları gelecek arayışı içerisinde faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Şüphesiz dikkat çeken faaliyetlerden biri de İlarşan idaresindeki Hârizmşahların bağımsız bir devlete dönüşerek Selçuklu mirasçısı kimliğine bürünmesidir. Gerek Irak Selçukluları gerekse de Hârizmşahlar, Selçuklu sahası ve Abbasilerle olan ilişkileri bağlamında araştırmacıların dikkatini çekmiş diplomatik, askeri ve diğer yönleriyle ilgili kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Biz ise bu çalışmamızda Hârizmşahlar ve Irak Selçukluları ilişkilerini tarihi seyre uygun ele alarak her iki devlet ve coğrafya bağlamında değerlendirip literatüre katkı vermek niyetindeyiz.

Anahtar Kelimeler– Büyük Selçuklu Devleti, Hârizmşahlar, Irak Selçukluları, Abbasiler.

Abstract – Countries are shaped by interstate relations in political and military terms. They also change the surrounding states and societies. In particular, the last period and the end of the existing political organisation is one of the most important factors in the formation and identity of the new political formation. On the other hand, the new formation is not only influenced by its environment, but also gives it a new dynamic and identity. In this context, the decline and end of the Great Seljuqs State led to the emergence of the Seljuqs of Iraq and the Khwarizm Shahs. The Seljuqs of Iraq are considered to be the direct representatives of the Great Seljuq heritage because they were members of the dynasty and the continuation of the main body. The Khwarizm Shahs, on the other hand, first transformed themselves from appointed governors into independent and powerful rulers, and then became one of the most influential powers in the region as the heirs of the Seljuqs heritage. The relations of these states with the Seljuq and Abbasid regions have attracted the attention of researchers and valuable studies have been conducted on diplomatic, military and other aspects. In this study, we aim to contribute to the literature by evaluating the relations between the Khwarizm Shahs and the Seljuqs of Iraq in the context of both states and geography.

Keywords– The Great Seljuqs State, Khwarizm Shahs, The Seljuqs of Iraq, Abbasids.

Yayın Tarihi	26.06.2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26.06.2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Countries are shaped by interstate relations in political and military terms. They also change the surrounding states and societies. In particular, the last period and the end of the existing political organisation is one of the most important factors in the formation and identity of the new political formation. On the other hand, the new formation is not only influenced by its environment, but also gives it a new dynamic and identity. In this context, the decline and end of the Great Seljuq State led to the emergence of the Seljuqs of Iraq and the Khwarizm Shahs. The Seljuqs of Iraq are considered to be the direct representatives of the Great Seljuqs heritage because they were members of the dynasty and the continuation of the main body. The Khwarizm Shahs, on the other hand, first transformed themselves from appointed governors into independent and powerful rulers, and then became one of the most influential powers in the region as the heirs of the Seljuqs heritage. During the reign of Sultan Sanjar, struggles between the members of the Seljuqs of Iraq dynasty began. With the involvement of bureaucrats and Caliphs of Abbasid, the struggles reached a serious dimension. Thereupon Sultan Sanjar had to intervene. Qutb al-Din Muhammad of the Khwarizm shahs and his son Alaeddin Atsiz also took

part in his interventions. Thus, the Khwarizm shahs played an active role in the establishment and early period of the Seljuqs of Iraq.

In other words, the relations between the Seljuqs of Iraq State and the Khwarizm shahs in the founding period were realised through interventions made during the throne struggles between the members of the Seljuqs of Iraq dynasty. In this period, Yusuf and Yınâl Tegin of the Khwarizm Shahs intervened in the internal affairs of the the Seljuqs of Iraq and decided who would be the new sultan. After the collapse of the Great Seljuqs State, instability began to be spread to Turkistan, Transoxiana and Khorasan. Thus, the Khwarizm shahs, who had the opportunity to act independently, developed friendly relations with the Seljuqs of Iraq on the other hand. While friendly relations were maintained in the first period of Ilarslan, the Khwarizm Shahs continued to see themselves as subordinate to the Seljuqs of Iraq. During to his period Ilarslan efforts to improve relations for the Sultan of Seljuqs of Iraq with the caliph of Abbasid relations improved.

During the reign of Sultan Sanjar, struggle broke out between the members of the Seljuqs of Iraq dynasty. Those fights became serious with the involvement of Abbasid bureaucrats and caliphs. Sultan Sanjar had to intervene. Qutb al-Din Muhammad of the Khwarizm shahs and his son Alaeddin Atsiz also took part in his interventions. Thus, the Khwarizm shahs played an active role for the establishment and early period of the Seljuqs of Iraq in Iraq. In other words, the relations between the Seljuqs of Iraq State and the Khwarizm shahs in the founding period were realised through interventions in the throne struggles between the members of the Seljuqs of Iraq dynasty. It was during this period that Yusuf and Yınâl Tegin of the Khwarizm shahs intervened in the internal affairs of the Seljuqs of Iraq. They decided who would be the new sultan. After the collapse of the Great Seljuqs State, instability began to spread to Turkistan, Transoxiana and Khorasan. Thus, the Khwarizm shahs, who had the opportunity to act independently, developed friendly relations with the Seljuqs of Iraq. While friendly relations were maintained during the first period of Ilarslan, the Khwarizm shahs continued to see themselves as subordinate to the Seljuqs of Iraq. Also during to his period Ilarslan's efforts to improve relations for the Sultan of Seljuqs of Iraq with the Caliph of the Abbasids relations improved. However, after a short time, when Ilarslan managed to rule Khorasan, which was under the Seljuk rule of Iraq, the subordination disappeared. After Ilarslan, his son Sultan Shah Mahmud succeeded to the throne for a short time. But his older brother Ala al-Din Tekish, who did not accept the situation, removed him from the throne and confronted Muayyed Ay-Aba, the ruler of Nishapur. Mueyyed Ay-Aba lost the battle with his life. Nishapur and its surroundings became part of the territory of the Khwarizm Shahs.

The Ildenizids began to dominate the Seljuqs of Iraq territory at this time. In particular, Jahan Pahlivân pursued a very effective policy. He established dominance in the region and reduced the influence of the Khwarizm shah. The Khwarizm shah Tekish developed an effective relationship with him in a manner appropriate to the circumstances. However, after the death of Jahan Pahlivân, Ala al-Din Tekish abandoned this policy. Finally, he took the battle formation of Sultan Tugrul of the Seljuqs of Iraq around Rey. After the battle was started, Tugrul lost the battle with his life. As a result, the Seljuqs of Iraq State came to an end.

GİRİŞ

İrak Selçuklu Devleti, Çağrı Bey soyundan gelen aile üyeleri tarafından kurulan Selçuklu Devletlerinden biridir. Kuruluşu Büyük Selçuklu Devleti'nde yaşanan iktidar mücadelesi sonrasında oluşan yeni hukuki şartlar bağlamında gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar 18 Nisan 1118 yılının perşembe günü vefat ettiğinde ardında Mahmud, Tuğrul, Mesud, Süleymanşah ve Selçukşah adlarında beş oğlu bulunuyordu. Sultan Muhammed, yaklaşık olarak on dört yıl süren saltanatı sırasında geleneksel Türk töresine göre düzenlediği ziyafet sırasında büyük oğlu Mahmud'u veliiaht ilan ederek devlet ricalinin biatını aldı. Böylelikle henüz 14 yaşındayken devletin başına geçen Sultan Mahmud, Abbasi Halifesi Müstazhir Billâh'a (1118-1135) gönderdiği elçi vasıtasıyla babası adına okunan hutbenin kendi adına okutulmasını sağladı (6 Ekim 1118).¹

Sultan Mahmud, Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturduğu ilk yıllardan itibaren nüfuzlu devlet adamlarının etkisi altında kaldı. Sık sık hanedan mensuplarının isyanları ile uğraştı. Fakat tüm çabalarına rağmen Sultan Mahmud, devlet üzerinde hakimiyetini sağlayamadı. Mevcut düzensizliğin nihayete ermemesi üzerine Sultan Berkyaruk'tan beri Horasan Hâkimi olan Melik Sencer (1118-1157), harekete geçti. Sencer'in Âl-i Selçuk'a düzen vermek maksadıyla harekete geçtiği sırada kardeşi Tuğrul'un isyanını bastıran Sultan Mahmud, Sencer'in üzerine geldiği haberi neticesinde Rey'e doğru yola koyuldu. Nihayetinde iki tarafın orduları Sâve² civarında karşı karşıya geldi. Savaşın ilk aşamasında Sultan Mahmud'un ordusu üstünlüğü sağlasa da mağlubiyet kaçınılmaz oldu. Netice itibariyle Selçukluların bir kolu olan Irak Selçukluları, Muhammed Tapar'ın ardından tahta çıkan oğlu Mahmud'un, Sâve Savaşı'nda amcası Sencer'e yenilmesinin ardından kuruldu (1119).³ Galibiyetinin ardından Büyük Selçuklu Sultanı olan Sencer, yeğeni Mahmud'u kendisine tabi kılarak devlette yeni bir taksimatta bulundu. Devletin doğu sahasını hakimiyeti altına alan Sencer, yönetim merkezini de Merv'e taşıdı. Yeğeni Mahmud'u ise Rey sınır olmak üzere Irâk-ı Acem⁴ ve batı sahası toprakları hükümdarı ilan ederek kendisine tabi kıldı.⁵

¹ Vardan Vardapet, *Türk Fütuhâtı Tarihi* (889-1269), çev. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: TSD. 1937), 194-195; Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nâşir İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK. 1943), 57; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 10, çev. Abdulkerim Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları. 1987), 424; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK. 1987), 355; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018), 195; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK. 2019), 262-263; İbn Kalânisi, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021), 78; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ (Tabaka-i Selçukıyye)*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK. 2018), 199-200; Abdulkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, (Ankara: TTK. 1990), 149; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, (Konya: Çizgi Yayınları, 2001), 35; A.C.S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 102; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, (Ankara: TTK. 1995), 203-208, 231-232; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, (İstanbul: Kitabevi, 2007), 2; Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 387.

² Sâve, İran'ın merkezinde yer alan ve Kum yolu üzerinde bulunan bir şehirdir. H. H. Schaefer, "Sâve", *İA*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, 253.

³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 424-425, 435-439; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTK. 2006), 51; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 189-191; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukıyan)*, çev. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 79; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 197; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 178-179; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 207, 231; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 40-46; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2009), 247; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))* C. I, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 235-237; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklular Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2019), 50; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 103-106.

⁴ Arapların, Arap olmayan toplulukları belirtmek için kullandığı "Acem" ifadesi, İslami fetihlerin ardından İranlıları ifade etmek için kullanılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti döneminden itibaren ise İsfahan, Hemedan ve Tahran şehirleri arasında kalan merkezi İran bölgelerini belirlemek amacıyla "Irâk-ı Acem" tabiri kullanılmıştır. Adnan Karaismailoğlu, "Acem", *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 321.

⁵ Bondârî ve Hüseyinî'ye göre galibiyet sonrası Sultan Sencer, Rey, Taberistan, Mâzenderan ve Damgan bölgelerini kendi hakimiyetine almış Sâve, Kazvin, Zencan, Hûzistan, İsfahan ve Musul gibi önemli şehirleri ise Mahmud'un kardeşleri Tuğrul, Selçukşah ve Mesud'a tahsis etmiştir. Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: TTK. 1943), 128; Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 63; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 205-207; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387. İbnü'l Esir'e göre Sultan Sencer, Sâve Savaşı sonrası huzuruna çıkan

Irak Selçukluları gibi Büyük Selçuklu Devleti'nden neşet eden devletlerden biri de Hârizmşahlardır.⁶ Özellikle Sultan Sencer'in vefatından sonra müstakil bir devlet gibi hareket eden Hârizmşahlar Selçuklu mirasını güderek Selçuklu sahasında hakimiyet kurma düşüncesindeydiler. Bu bağlamda Irak Selçuklu Devletini tehdit eden en önemli güç Hârizm⁷ bölgesinde kurulan Hârizmşahlar Devleti'dir. Hârizmşahlar sülalesinin atası, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın taştârı⁸ Anuştegin Garçei'dir. Melikşah döneminde Hârizm'in gelirlerinin tasarrufu ve idaresi, vali sıfatı ile kendisine verilmiştir. Ancak bölgenin kontrolünü sağlayamayan Anuştegin'in görevini fiili olarak İkinci (İlkinci) b. Koçkar yürütmüştür. 1097 yılında Sultan Berkyaruk taraftarı olarak taht mücadelesine dahil olan Hârizm Valisi İkinci, Selçuklu emirlerinden Emir Kodan ve Yaruktaş tarafından ani bir taarruz sonucunda öldürüldü. Ardından Emir Kodan ve Yaruktaş Hârizm'e giderek bölgeye hâkim oldular. İkinci b. Koçkar'ın öldürülmesinin ardından Sultan Berkyaruk, failerin yakalanması için Horasan Valisi Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak'ı görevlendirdi. Tenkil hareketini başarıyla yerine getiren Altuntak, Herat yakınlarında emirlerin isyanlarına son vererek Melikşah'ın taştârı ve aynı zamanda Hârizm mutasarrıfı Anuştegin'nin oğlu Kutbüddin Muhammed'i Hârizm Valiliği'ne atadı. Sultan Sencer döneminde de Hârizmşah Kutbüddin Muhammed, Büyük Selçukluların umumi valisi sıfatıyla görevine devam etti ve böylece Anuştegin Hârizmşahları Hanedanlığı resmen oluşmaya başladı.⁹

Mahmud'a Rey hariç aldığı bölgeleri geri vermiş ve hutbede kendi adından sonra yeğenininin adının okutulmasını istemiştir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 424. Reşîdü'd dîn Fazlullah'a göre Sultan Sencer, Sâve sonrası Mahmud'un gönlünü almak için onu Irak'a Sultan yapmış ve kızı ile evlendirmiştir. Mahmud ise genellikle İsfahan ve Bağdat'ta ikamet etmiştir. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 191; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 178-179; Ayan, *Oğuz İsyânı*, 3-4; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 786.

⁶ Hârizmşah tabiri, İslam öncesi devirlerden itibaren Hârizm sahasını yönetenler için kullanılan bir unvandır. Hârizm'e sırasıyla Afrigoğulları Hârizmşahları (İslam Öncesi-995), Me'mûnoğulları Hârizmşahları (995-1017), Altuntaşoğulları Hârizmşahları (1017-1041) ve bizim konumuzu teşkil eden, Anuştegin Hârizmşahları (1097-1231) hüküm sürmüştür. Hârizm, Dandanakan Savaşı'nın (1040) ardından Belh ve Buhara'nın zaaptından sonra Çağrı Bey tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır. Bu tarihten sonra Hârizm, her ne kadar Sultan Alparslan tarafından oğlu Arslan Argun'a tefviz edilse de (1066) bölge genel olarak vali, emir ve mahalli reisler tarafından yönetilmiştir. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* (Ankara: TTK. 1984), 33, 283-284; V. V. Barthold, "Hârizmşâh", *İA*, C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 263-265; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 228-229; Abdülkerim Özaydın, "Harezmsahlar Devleti", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 883; Aydın Taneri, *Harezmsahlar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019), 12-16; Coşkun Erdoğan, *Harezmsahlar* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 13-19; Aykut Özbayraktar, "Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2 (Aralık 2023), 723-738.

⁷ Hârizm, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü deltaya verilen isimdir. Coğrafi açıdan genel hatlarıyla açıklamak gerekirse Hârizm, Aral Gölü'nün güneyinde, Horasan'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nin doğusunda ve Maveraünnehir'in batısında yer almaktadır. Ceyhun Nehri'yle sulanan Hârizm arazisi ziraat ve hayvan yetiştiriciliğine elverişlidir. Balıkçılık oldukça gelişmiştir. Tabiatı gereği Hârizm, kalabalık insan topluluklarının bir arada barınmasına tarih boyunca olanak sağlamıştır. Hârizm'in baş şehirleri, Ceyhun Nehri'nin sağ tarafında yer alan Kâs ve sol tarafında bulunan Gurgench'dir (Gurganc/Cürcaniye). Bu önemli tarihi şehirler Hârizm'in iki başkenti olarak bilinmektedir. Hârizm'in diğer şehir ve kasabaları, Tâhiriye, Dargân, Sedvar, Hezâresb, Hive, Cigerbend ve Gâvhâre'dir. Coşkun Erdoğan, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62 (Mayıs 2018): 310-313. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 30-32; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt: II. İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara: TTK. 1984), 228; Zeki Velidi Togan, "Harizm", *İA*, C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 240-257; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK, 1990), 153-156; Özaydın, "Harezmsahlar Devleti", 883-884; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 11-12.

⁸ Köken itibarıyla Farsça bir kelime olan Taştâr, taş (leğen) ve dâr (sahip olan) kelimelerinin birleşimiyle meydana gelmiştir. Genellikle İslam Devletlerinde hükümdarın elini yıkaması ve abdest alması sağlayan saray görevlilerine denilmiştir. Sadık ve güvenilir kişilerden seçilen bu kimselerin başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere Eyyübiler, Memlükler ve Fars Atabeglerinde önemli kademelere ulaştıkları görülmektedir. Erdoğan Merçil, "Taştâr", *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 161-162.

⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 222-224; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK. 2013), 255; Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırı Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, (Ankara: TTK. 2020), 88, 116-118; Muhammed b. Ali. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, ter. Fahri Unan (Ankara: TTK. 2021), 106; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 43; Mehmet Fuat Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 265, 266; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 345-346; Özaydın, "Harezmsahlar Devleti", 884; Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 1-3; Özgüdenli, *Selçuklular*, 212, 267; Taneri, *Harezmsahlar*, 20; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 19-21.

1. Kutbüddin Muhammed Dönemi Hârizmşah-Irak Selçukluları İlişkilerinde İlk Temas

Hârizmşahlar Devleti de tıpkı Irak Selçuklu Devleti gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini kabul eden devletlerden biridir. Bu bağlamda her iki devletin oluşumu ve ilişkilerinin seyri bakımından Büyük Selçuklu Devleti döneminin belirleyiciliği dikkatleri çekmektedir. Özellikle Sultan Sencer döneminde Hârizmşah Kutbüddin Muhammed, Selçukluların umumi valisi sıfatı ile Hârizm bölgesini 30 yıl boyunca idare etmiştir. Kutbüddin Muhammed, Hârizm'e hâkim olduğu dönem boyunca Sultan Sencer'e sadakatle hizmet etmiş, ona karşı daima dürüst davranmıştır. Bu maksatla Selçuklu sarayına bir yıl kendisi ertesi yıl oğlu Atsız'ı göndermek suretiyle Hârizm'in yıllık vergisini beraberindeki hediyelerle birlikte Sencer'e taktim etmiştir. Güçlü iradesi, adil olması ve halka ihsan dağıtmasıyla ünlenen Hârizmşah Kutbüddin Muhammed, Sencer'e duyduğu sadakati karşılığında da tabi olduğu sultanın teveccühünü kazanmıştır. Bu siyaseti neticesinde de Hârizm'deki varlığını kuvvetlendirdiği gibi Hârizmşahlar Hanedanlığı'nın istikbalini de güvence altına almıştır.¹⁰

Kutbüddin Muhammed'in Sencer'e dikkat çeken hizmetlerinden bir başkası da Sâve Savaşı'nda görülmektedir (18 Nisan 1118). Melik Sencer, bahsettiğimiz savaşı 20 bin kişiden ve 18 filden oluşan ordusuyla kazandı. Sencer'in kuvvetlerinin arasında Sistan Hâkimi Tâceddin Ebü'l-Fazl, Yezd Hâkimi Alâüddeve Gerşâsb, Emir Üner, Emir Kamac ve Hârizmşah Kutbüddin Muhammed yer almaktaydı. Buradan hareketle Kutbüddin Muhammed'in Selçuklu hanedan üyeleri arasında yaşanan mücadelede Melik Sencer'in yanında yer alarak Sultan Mahmud'un hezimetine uğratılmasında mühim bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kutbüddin Muhammed, bahsettiğimiz mücadeleye oğlu Atsız'ı da götürerek kendisinden sonra oğlunun yerini almasına fiilen katkı vermiştir.¹¹ Diğer taraftan bahsettiğimiz mücadele Irak Selçuklularının kuruluş sürecini başlattığı gibi Hârizmşah-Irak Selçuklu ilişkilerinin de ilk aşamasını teşkil etmektedir.

Kutbüddin Muhammed'in Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlılığı Hârizm ahalisine ve sülalesine maddi ve manevi kaynakların oluşması noktasında büyük katkı sağlamıştır. Sadakati sayesinde Selçuklulara tabi devletlerle ticari ilişkilerini geliştirerek ekonomik alanda Hârizm topraklarını refaha erdirdiği muhakkaktır. Emir Muizzî'nin,¹² Kutbüddin'in adına yazmış olduğu kasidede kendisini "Cemalüddin" lakabıyla zikretmesi ve ayrıca farklı kaynaklarda "Padişah, Kutbüd'd-din, Ebü'l-Feth, Muîn-i Emîrül-Mü'minin" şeklinde anılması Kutbüddin'in erişmiş olduğu gücün göstergesidir. Hârizmşah lideri Kutbüddin Muhammed, kazanmış olduğu itibarı ile Hârizm topraklarına sağladığı katkıları sonrası 1128 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu Alâeddin Atsız geçmiştir (1128-1156).¹³

2. Alâeddin Atsız Dönemi Hârizmşah-Irak Selçukluları İlişkileri

Bağımsız ve güçlü bir devlet misyonunu benimseyen Atsız, Hârizmşahların asıl kurucusudur. O babasının yerine geçtiği sıralarda Irak Selçuklu Devleti tahtında Sultan Mahmud, hükümrânlığını devam ettiriyordu. Fakat Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından tahtta oturtulan Mahmud'un saltanatına ilk itiraz kardeşi Mesud'dan geldi. Mesud, Türkmenler ve Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'dan aldığı destek ile harekete geçti. Bu ittifaka karşı Sultan Mahmud, Bağdat Şahnesi Aksungur el-Porsukî'yi kardeşinin

¹⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 224; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 255; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 88, 118-119; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 43-44; Köprülü, "Hârizmşâhlar", 265-266; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2008), 230; Taneri, *Harezşahlar*, 20; Erdoğan, *Harezşahlar*, 20.

¹¹ Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 57; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 424, 437; Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, 200; Köprülü, "Hârizmşâhlar", 266; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 346; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 205, 151-152; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 884-885; Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler*, 2-3; Özgüdenli, *Selçuklular*, 236; Taneri, *Harezşahlar*, 20; Erdoğan, *Harezşahlar*, 20-21; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 103.

¹² Asıl adı Ebü Abdillâh Emîrül-Şuarâ Muhammed b. Abdilmelik-i Nişâbüri olan Emir Muizzî aslen Nişâburludur. Babası Abdülmelik Burhânî, Sultan Alparslan devrinde saraydaki şairlerin reisiydi. Emir Muizzî, Selçuklu Sultanları Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer dönemlerinde "Melikül-Şuarâ" unvanıyla tanınmış İranlı kaside yazarıdır. Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 98.

¹³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 223-224; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 255-256; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 118-120; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 44; Köprülü, "Hârizmşâhlar", 266; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 884-885; Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler*, 3-4; Ayan, *Oğuz İsyani*, 5; Roux, *Türklerin Tarihi*, 230; Taneri, *Harezşahlar*, 21; Erdoğan, *Harezşahlar*, 21.

üzerine gönderdi. Nihayetinde iki ordu 13 Haziran 1120 tarihinde Esedâbâd yakınlarında karşı karşıya geldi. Savaşın Aksungur el-Porsukî galip ayrıldı. Yenilgi sonrasında Sultan Mahmud, kardeşi Mesud'u affetti. Fakat Dübeys, Bağdat'a kaçarak Porsikî ve Abbasi Halifesi Müsterşid-Billâh'ın¹⁴ askeri birliklerini yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine her ne kadar Müsterşid-Billâh, Dübeys ile anlaşma yoluna gitse de daha sonraları ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den itibaren Abbasi halifelerinin izlediği siyaseti terk ederek Sencer'e haber vermeden siyasi hakimiyet mücadelesine girişti. Zorunlu haller dışında Irak Selçuklularına müdahale etmeyen Sultan Sencer, batıda yaşanan gelişmeler üzerine yeğeni Mahmud'dan Halife ile olan bağlantısını keserek Bağdat üzerine yürümesini istedi. Amcasının isteğini yerine getiren Sultan Mahmud, Ocak 1127'de Bağdat'ı kuşattı. Ardından da halifenin ordusunu yenilgiye uğrattı. Selçuklulara karşı biçare kalan Halife Müsterşid-Billâh, yenilgi sonrası anlaşma yoluna gitti. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Halifeyi tekrar makamına oturttu.¹⁵

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, kardeşi Mesud'un isyan girişimini bastırdıktan sonra Sencer'in isteğiyle Halifenin üzerine yürümüş, Müsterşid-Billâh'ın isteğiyle de anlaşma yoluyla iyi ilişkiler kurmaya başlamıştı. Bu sırada Sultan Mahmud'un diğer kardeşi Melik Tuğrul, Dübeys ile ittifak yaparak Sultan Sencer'e Mahmud'un halife ile iş birliği yaptığını şikâyet etti. Batıdaki gelişmelerin iyice karmaşık bir hal almaya başladığını gören Sultan Sencer, 1128 yılında Rey'e gelerek Mahmud'un bağlılığını yeniledi. Dübeys'i de Sultan Mahmud'a teslim etti. 10 Aralık 1128 tarihinde de Rey'den başşehir Merv'e geri döndü. Sultan Sencer'in bölgeyi terk etmesiyle Batıdaki mücadeleler yoğunlaşarak devam etti. Bu sırada Sultan Mahmud, Halifeyi azlederek yerine başka birini çıkarmak için hazırlık yaptığı sırada vefat etti (11 Eylül 1131).¹⁶

Mahmud'un vefatının ardından Irak Selçuklularının başına Sultan Sencer'in izni olmaksızın küçük yaşta Melik Davud getirildi. Gence'de bulunan Melik Mesud yeğenin saltanatını tanımayarak isyan etti. 1131 yılının Ekim ayında Tebriz'i ardından da Hemedan'ı ele geçirdi. Sonrasında Musul Atabeği İmâdüddin Zengî'nin desteğini sağladı. Hutbenin kendi adına okutulmasını istese de Sultan Sencer'in karşı çıkmasıyla mümkün olmadı. Diğer taraftan Fars ve Hûzistan Meliki Selçukşah, Atabeği Karaca es-Sâkî'nin teşvikiyle taht iddiasında bulunarak Bağdat'a geldi. Selçukşah'ın ardından Mesud'da Bağdat yakınlarına vardı. Burada İmâdüddin Zengî'yi beklediği sırada Selçukşah'ın ordusuyla savaşa tutuştu. İki kardeş arasındaki savaştan Selçukşah galip geldi. Bunun üzerine Mesud, Sultan Sencer'in üzerlerine geldiğini bildirerek Halife ve Selçukşah'a sulh teklif etti. Olayların Sultan Sencer'in aleyhine geliştiği ortamda Melik Mesud, Selçukşah ve Halife Müsterşid-Billâh arasında yapılan anlaşmaya göre Mesud Sultan, Selçukşah veliaht, Müsterşid-Billâh'ın vekili ise Irak'ın idaresinden sorumlu tutuldu.¹⁷

Sultan Mahmud'un ölümüyle batıda durumlar gittikçe karışık bir hâl almaya başladı. Irak Selçuklu şehzadeleri birbirleriyle taht kavgasına girişti. Üstelik farklı devlet ve emirliklerden de destekler alındı. Böylelikle devletin iç işlerine farklı kişiler tarafından müdahalelerde bulunuldu. Bunun üzerine durumun ciddiyetini kavrayan Sultan Sencer, asıl hedefin Bağdat olduğu bir sefer düzenleme kararı aldı. Sencer'in sefer haberini alan Mesud, Selçukşah ve Müsterşid-Billâh'dan oluşan koalisyonla sefer

¹⁴ 2 Eylül 1093 tarihinde dünyaya gelen Ebû Mansûr el-Müsterşid-Billâh, babasının 1118 yılındaki vefatından sonra Abbasi tahtına oturarak halifelik makamını temsil etmiştir. Yine aynı yıl vefat eden Muhammed Tapar sonrası Büyük Selçuklu Devleti ve ondan neşet eden devletlerin iç karışıklılarına müdahil olarak Abbasilerin dünyevi-siyasi faaliyetlerini yeniden canlandırmak için uğraşmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 145.

¹⁵ Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 68; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 502-505; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 55; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 191; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 208; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 201; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 140; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 27-35; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 346; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 232; Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, 145-146; Ayan, *Oğuz İsyanı*, 5; Roux, *Türklerin Tarihi*, 230-231; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 248; Özgüdenli, *Selçuklular*, 238-239.

¹⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 502-505; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 61; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 193-194; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 208-209; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 202-203; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 27-35, 50-61; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 232; Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, 145; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 248; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Ayan, *Oğuz İsyanı*, 14-15; Gülay Ögün Bezer, "Zengî İmâdüddin", *DİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 258-259; Özgüdenli, *Selçuklular*, 238-239; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 50-51; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 108.

¹⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 502-505; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 68; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 90-91; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 239-240; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 885-886; Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, 145-147; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 248-249; Bezer, "Zengî İmâdüddin", *DİA*, 259; Özgüdenli, *Selçuklular*, 239-242.

hazırlıklarına girişti. Ancak ordunun harekete geçtiği 28 Mart 1132 günü Müstershid-Billâh, Bağdat'ın kimsesiz kaldığını bahane ederek geri döndü. Koalisyona karşı Sultan Sencer de İmâdüddin Zengi ve Dübeyş b. Sadaka'nın desteğini aldı. Nihayetinde iki ordu 25 Mayıs 1132 tarihinde Dînever yakınlarında karşı karşıya geldi. Sultan Sencer'in ordusu yaklaşık 100 bin kişiden oluşmaktaydı. Ordunun sağ kolunu Melik Tuğrul ve Emir Kamac, merkezi Sencer, sol kolu ise Hârizmşah Atsız komuta etmekteydi. Savaş sırasında Sencer'in komuta ettiği merkez birlikler şiddetli saldırılara maruz kalsa da sağ ve sol kollardan gelen yardımlar sayesinde konumunu muhafaza etti. Netice itibariyle savaşı Sencer, kesin bir şekilde kazandı. Dînever Savaşı'nın ardından da Sultan Sencer, Irak Selçuklu tahtına Melik Tuğrul'u oturttu.¹⁸

Sultan Tuğrul'un iktidarına karşı ilk isyan yeğeni Melik Davud'dan geldi. Davud, Hemedan dolaylarında yer alan Vahan köyü yakınlarında Sultan Tuğrul'un ordusuyla karşılaştı. Ancak savaş öncesinde ordusunda yer alan bazı komutanların saf değiştirmesi Davud'un amcası karşısında yenilgiye uğramasıyla sonuçlandı. Yeğeni Davud'un yenilgisinin ardından Melik Mesud da kardeşi Tuğrul'a isyan etti. Bu doğrultuda Halife ile anlaşma sağladı ve Irak dahil Suriye'nin de kendisine verebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Halifeye bağlı noktalarda hutbe Mesud'un adına okunmaya başladı. 1132 yılının başlarında harekete geçen Mesud, Rey önlerinde Tuğrul'u yendi. Rey'in ardından Irak Selçuklu payitahtı Hemedan'ı ele geçirdi. Melik Mesud, bundan sonraki süreçte Sultan Tuğrul'u yakın takibe aldı. İki ordunun Zikrâver yakınlarındaki diğer karşılaşmasında Tuğrul tekrardan yenildi. Kısa bir süre sonra Mesud, Tuğrul'u Ruindiz Kalesi'nde kuşatma altına aldı. Ancak Sultan Tuğrul, kuşatma öncesi Emir Mengü Bars (Mengüpars), Muhammed b. Şahmülk, Haydar b. Şirgir ve Hârizmşah Alâeddin Atsız'dan destek aldı. Atsız, yanındaki kuvvetlerle birlikte Irak ordusunun sol kolunu oluşturdu. Savaş sırasında ise büyük yararlılıklar sağladı. Bunun dışında Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Sencer'in Hârizmşah Atsız'a gönderdiği hil'atları Dübeyş'in aracılığıyla kendisine gönderiliyormuş gibi gösterdi. Böylelikle askerlerde Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in desteğini sağladığı şayiasını uyandırdı ve Mesud'un kuvvetlerini kendi tarafına çekti. Gelişmeler sonrasında şartları lehine çeviren Sultan Tuğrul, Mesud'un kuvvetlerini Kazvîn civarında yenilgiye uğrattı (24 Temmuz 1134).¹⁹

Sultan Tuğrul, her ne kadar Hârizmşah Atsız'ın kendisine sağladığı desteğin ardından tahtını koruma altına alsada çok geçmeden aynı yılın Ekim ayında Hemedan'da vefat etti (24 Ekim 1134). Diğer taraftan Atsız'ın, Sâve (1118), Dînever (1132) ve Kazvîn (1134) seferlerinde gösterdiği önemli yararlılıkların da etkisiyle Irak Selçuklu Devleti iç işlerine karışması ile Hârizm'de kontrolü tamamen eline alarak güç kazanması, Sultan Sencer'i oldukça rahatsız etti. Ayrıca Atsız'ın aleyhine bazı emirlerin yürüttüğü dedikodular, Sultan Sencer'in zihnini iyiden iyiye bulandırdı. Bu sırada Atsız'ın Cend ve Mangışlak'taki askeri faaliyetleri esnasında Müslüman kanı akıtması Sultan Sencer'in onun üzerine harekete geçmesine neden oldu (Eylül 1138). İki ordunun karşılaşmasıyla başlayan mücadelede Atsız yaklaşık 10.000 askerini kaybederek ağır bir yenilgi alıp, bölgeden ayrıldı (16 Kasım 1138). Akabinde Hârizm'e giren Sencer, bura yönetimini ileride bahsedeceğimiz üzere Irak Selçuklu Devleti tahtına oturacak olan Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Süleymanşah'a verdi. Fakat Süleymanşah, Hârizm'de hakimiyetini sağlayamadan Atsız tarafından mağlup edilerek uzaklaştırıldı. Böylece Hârizm'de yeniden Atsız'ın hakimiyeti başladı (1139). Bundan sonraki süreçte Sultan Sencer, farklı sebeplerle Atsız'ın üzerine iki sefer daha düzenledi (1143-1147).²⁰ Atsız, Sultan Sencer'in seferlerinin ardından bir daha

¹⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 502-505; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 62; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 194-195; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 210; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 203; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi*, 287; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 193-197; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 212-213, 239-240; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 126; Özgüdenli, "Müstershid-Billâh", *DİA*, 145-147; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 248-249; Özgüdenli, *Selçuklular*, 239-242; Erdoğan, *Harezşahlar*, 21.

¹⁹ Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 158; Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 73; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 11, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 23; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 195-197; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 208-214; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 138; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 44; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 246; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 133-137; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Erdoğan, *Harezşahlar*, 21-22; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 109.

²⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 203-204; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 256-259; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 46-47; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 311-323; Köprülü, "Hârizmşâhlar", 266-267; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 347-350; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 216-221; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 137; Bünyatov, *Hârezşâhlığı ve Enuştekinler*, 6-19; Ayan, *Oğuz İsyamı*, 10; Özgüdenli, *Selçuklular*, 267-270, 277-278; Erdoğan, *Harezşahlar*, 22, 27.

Irak Selçuklu Devleti'nin iç işlerine kendisi karışmadı. Bu işi birazdan göreceğimiz üzere kardeşleri Hârizmşah Yusuf ve Yınâl Tegin'e bıraktı. Dönem gelişmelerini analiz ettiğimizde Atsız'ın tekrardan böyle bir girişimde bulunmamasında Sultan Sencer tarafından Hârizm'e düzenlenen seferlerin ve bölgede hissedilen Karahıtay yayılışının büyük bir etkisi olduğu görülmektedir.

Alâeddin Atsız döneminde rastlanan Hârizmşah-Irak Selçukluları ilişkilerinden bir diğerine de Irak Selçuklu Sultanı Muhammed döneminde rastlamaktayız. Irak Selçuklu Devleti'nde 1152 yılı ortalarına geldiğimizde Sultan Mesud, Tuğrul'un ölümünün ardından tahta geçti. Mengübars, Karasungur, Bozaba, Emîr Alpkuş, Dübeys gibi türlü emirlerin isyanlarıyla uğraştı. Halife Mustersid, oğlu Râşid Billah ve Muktefi Biemrillah ile çekişmeler yaşadı. Nihayetinde Azerbaycan'ın yönetimini Emir Hasbeg'in yardımıyla Atabeg Şemseddin İldeniz'e²¹ verdi. Nitekim devletin sükûnete kavuşmasının ardından Ekim 1152'de yakalandığı akut humma hastalığına bağlı olarak vefat etti. Sultan Mesud, yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Irak Selçuklu Devleti'ne en parlak dönemini yaşattı. Onun ölümünün ardından tahta kısa süreliğine yeğeni Melikşah geçti. Ancak düşük liderlik kabiliyeti, kendisini tahta oturtan Emir Hasbeg tarafından azledilmesine yol açtı. 4-5 ay kadar süren Melikşah'ın sultanlığından sonra ise Irak tahtına 14 Nisan 1153 tarihinde Sultan Muhammed oturdu. Ancak Sultan Muhammed'in hakimiyetini Halife Muktefi Biemrillah tanımadı. O, bir yandan Halife Muktefi Biemrillah ile mücadele ederken diğer taraftan da Melik Süleymanşah'ın isyanını bastırmakla uğraştı. Sultan Muhammed döneminde, Mahmud'dan beri Sultan Sencer tarafından desteklenen istikrar yerini dalgalanmalara bıraktı.²²

Muhammed, Sultan Sencer'in, Katvân Savaşı'ndan²³ yenilgiyle ayrılması ve ardından başlayan Oğuz İsyanı²⁴ neticesinde onlara esir düşmesi sırasında Irak Selçuklu Devleti tahtına oturdu (14 Nisan

²¹ Azerbaycan Atabegleri olarak da bilinen İldenizli Hanedanı'nın kurucusu olarak kabul edilen Şemseddin İldeniz, aslen Kıpçak asıllı bir köledir. 1110'lu yıllarda Irak Selçuklu Devleti veziri Kemâleddin es-Sümeiremi'ye satılmış, vezirin ölümünün ardından Sultan Mahmud ve Mesud'un hizmetinde bulunmuştur. Sultan Mesud, kardeşi Tuğrul'un ölümünden sonra onu kardeşinin eşiyle evlendirmiştir. Bu birlikten Nusratüddin Cihan Pehlivan Muhammed ve Muzafferüddin Kızılarslan Osman isimli iki erkek dünyaya gelmiş ve böylelikle Sultan sülalesiyle bir bağ kurulmuştur. Hanedan soyuyla kurulan bu bağın neticesinde İldenizliler, Irak Selçuklu Devleti üzerinde söz sahibi olmuş ve etkili bir güç haline gelmiştir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 221; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 106; Gülay Ögün Bezer, "İldeniz Şemseddin", *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 81-82; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, çev. İlyas Kemalöglü (İstanbul: TEAS Press Neşriyat Evi, 2017), 61-88; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019), 126-136.

²² Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 207-209; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 28-29, 122-123, 129, 141-144; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 71-73; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 198-223; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 215-229, 239; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 204, 221; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 185; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 63; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 143-206; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, 789-790; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 249; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Ayan, *Oğuz İsyanı*, 41; Özgüdenli, *Selçuklular*, 251; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 123.

²³ Sultan Sencer'in Katvân'da savaştığı Karahıtay Devleti, Cürcetler tarafından yıkılan Kitan Devleti'nden geriye kalan halkın, Yeh-lü Ta-shih'in (Gürhan) önderliğinde batıya göç etmesiyle kuruldu (1130-1211). İslam ülkeleriyle ilk temaslarını 1130 yılında Doğu Karahanlılarla gerçekleştiren Karahıtay Devleti, 1137'den itibaren Sultan Sencer tarafından tahta geçirilen Karahanlı Hükümdarı Mahmud b. Muhammed'i tehdit etmeye başladı. Nitekim iki taraf arasında Hucend'de yapılan savaş (Mayıs-Haziran 1137) Karahıtaylar kazandı. Savaştan yenik ayrılan Karahanlı ülkesindeki Karluklar isyan çıkardı. Bunun üzerine Sencer, Hârizmşah Atsız'a karşı düzenlediği seferin ardından 1141 yılının temmuz ayında Semerkant'a giderek isyanı bastırdı. Bu sırada bazı Karluklar, Karahıtay Devleti'ne sığındı. Böylece Gürhan, Sultan Sencer'e yazdığı mektubunda Karlukları ülkelerine dönmelerine izin vermesini istedi. Fakat Sultan Sencer, mektuba tehditkâr ve olumsuz bir mektubuyla cevap verdi. Nitekim iki ordu Semerkant yakınlarındaki Katvân denilen yerde karşı karşıya geldi (9 Eylül 1141). Nihayetinde savaş Karahıtaylar kazandı. Savaşın sonunda Selçuklu Devleti, birçok tanınmış emir ve ilim adamını kaybederken bir o kadar da önemli şahsiyetini esir verdi. Netice itibarıyla Katvân Savaşı Maveraünnehir'in, Karahıtayların işgaline uğramasına yol açtı. Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 66-67; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 75-76; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 81-84; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 323-336; Bünyatov, *Harezşahlığı ve Enuştekinler*, 21; Ayan, *Oğuz İsyanı*, 20, 41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 240-242; Özgüdenli, *Selçuklular*, 270-276; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 53; Erdoğan, *Harezşahlar*, 24-25.

²⁴ Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasındaki önemli rolleriyle yakından tanıştığımız Oğuzlar, Tuğrul Bey zamanından itibaren Anadolu içlerine yönlendirilerek kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Sultan Sencer döneminde Oğuzların bir kısmı Karahanlı Devleti himayesinde bulunuyordu. Sencer'in Katvân Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılmasının ardından Oğuzlar, Karayıtay himayesinde bulunan Karluklar tarafından Maveraünnehir'den çıkarıldılar. Bunun üzerine Oğuzlar, Belh'e gelerek vergi vereceklerini bildirip Selçuklu hakimiyetini tanıdılar. Ancak vergi toplamak için bölgeye gelen Selçuklu memuru, Oğuzlar tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Belh Valisi Kamac, Oğuzlar üzerine harekete geçti. Ancak oğuluyla birlikte canından oldu. Gelişmeler üzerine Sultan Sencer, Müeyyed Ay-Aba gibi devlet adamlarının tavsiyelerine uyarak Oğuzların üzerine bir sefer düzenleme kararı aldı. 1153 yılının ilkbaharında yapılan savaşta Oğuzlar kazanırken, Sultan Sencer de Oğuzlara

1153). Sencer'in art arda aldığı hezimetler, Maverâünnehir'in Karahıtaylar tarafından istila edilmesine yol açtı. Savaş sonrasında itibarı zedelenen Sencer, başşehrine dahi bir yıl dönemedi. Ardından başlayan Oğuz İsyanı ise Sultan Sencer'in esir düşmesine ve Selçuklu tahtının boş kalmasına neden oldu. Bunun üzerine Süleymanşah²⁵, Vezir Tâhir b. Fâhru'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk tarafından Selçuklu tahtına oturtuldu (11 Eylül 1153). Ancak zevk ve sefaya düşkün olan Süleymanşah, devletin düzenini sağlayamadı ve tahtı bıraktı.²⁶ Sultan Mesud'un ölümünün ardından da otorite boşluğu yaşayan Irak Selçuklu Devleti tahtına oturabilmek için destek aramaya başladı. Bu doğrultuda Azerbaycan'a giden Süleymanşah, İldeniz, Arslanaba, Alpkuş Günhar, Fahrettin Zengi'nin ve Halife Muktefi'nin desteğini sağladı. Ayrıca bu isimlerin arasında Alâeddin Atsız'ın kardeşi ve aynı zamanda Süleymanşah'ın kayınbiraderi Hârizmşah Yusuf ve kardeşi Yınâl Tegin de vardı. Süleymanşah'ın emirlerden bu kadar fazla destek almasının ardında Sultan Muhammed'in Emir Hasbeg'in de olduğu üst düzey bazı emirleri infaz ederek başlarını, Azerbaycan Atabeg'i İldeniz ve diğer emirlere göndermesi yatmaktadır.²⁷

Aldığı destekle Irak tahtını ele geçirmek için harekete geçen Süleymanşah, Hemedan'da bulunan Sultan Muhammed'in üzerine yürüdü. Bu sırada Muhammed'in kuvvetleri emirlere yaklaşım tarzından dolayı sayıca azdı. Durumun farkında olan Muhammed, Hemedan'ı terk ederek Hûzistan'a çekildi. Bunun üzerine Süleymanşah Hemedan'a girerek Irak Selçuklu tahtına oturdu. İlk iş olarak devlet kadrolarında düzenlemeler yapan Süleymanşah, kayınbiraderi Hârizmşah Yusuf'u, Emir-i Hâcibliğe²⁸ getirdi. Fakat uzun süre geçmeden Süleymanşah eski alışkanlıklarına geri döndü. İçki ve eğlence alemlerine daldı. Kendisine tahtı ele geçirmek için yardım eden emirlere yüz çevirdi. Bir süre sonra da emirlerle olan irtibatını kesti. Bunun üzerine ilk olarak Emir İldeniz, Azerbaycan'a döndü. Ardından diğer emirler de ayrılarak dönüş yolları üzerindeki Karategin Çayı'nda bir araya geldiler. Burada istişare eden emirler kendilerini yok sayan Süleymanşah ve çevresindeki devlet adamlarını cezalandırma kararı aldılar. Fakat daha emirler harekete geçmeden durumdan haberdar olan Hârizmşah Yusuf, aynı zamanda Süleymanşah'ın eşi olan kız kardeşine, emirlerin isyan edeceklerini bildirdi. Bu sırada Gürcü prenses ile yeni bir evlilik yapan Süleymanşah'a eşi, durumu oldukça abartılı bir şekilde anlattı. Anlatılanlar karşısında korkuya kapılan Süleymanşah, kayınbiraderleri Hârizmşah Yusuf ve Yınâl Tegin ile birlikte devlet hazinesinden taşıyabileceği kadar altını alarak Hemedan'ı terk etti. Yaşanan gelişmeye anlam veremeyen Sultan Muhammed bunun bir tuzak olduğunu düşünerek belli bir süre Hemedan'a girmedi. Fakat olayın doğruluğu ortaya çıkınca Hemedan'a girerek 1160 yılına kadar sürecek iktidarını başlattı.²⁹

esir düştü. Bundan sonra devlet yönetimi sekteye uğradığı gibi Selçuklu şehirleri de Oğuzlar tarafından, yağmalandı. Kaosun devam ettiği sıralarda Sultan Sencer esaretten kurtulsa da (Ekim 1156) yaklaşık bir yıl sonra vefat etti. Akabinde Büyük Selçuklu Devleti sahası Gurlular (1000-1215) ve Hârizmşahlar arasında uzun bir müddet devam eden mücadele alanına dönüştü. Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 86-87; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 154-160; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 230-236; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 21-23; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 399-421, 445-459, 474; Özgüdenli, *Selçuklular*, 282-286; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 90; Erdoğan, *Harezşahlar*, 26-27.

²⁵ Muhammed Tapar'ın en küçük oğludur.

²⁶ Oğuzlara karşı kayda değer bir başarı sağlayamayan Süleymanşah, ileride bahsedeceğimiz üzere Selçuklu tahtını terk ederek Hârizmşah İlarşan'ın yanına gitti. İlarşan, Süleymanşah'ı kendi kız kardeşiyle evlendirdi. Bir süre sonra da hal ve hareketlerinden rahatsızlık duyarak yanından uzaklaştırdı. Bk. Ergin Ayan, "Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 32 (Aralık 2016): 21-22.

²⁷ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 93; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 209-211; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 157; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 224; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 226-227; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 185; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 348-353; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 206-208; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 885-886; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 20-21; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Özgüdenli, *Selçuklular*, 270-276, 280-283; Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 125.

²⁸ Selçuklularda saray görevlisi olarak nitelendirilen Emir-i Hâcib, seferlere katılır, orduya kumandanlık yapar, sultanın buyruklarını vezire bildirir, kimi zaman mali işlerle ilgilenir kimi zaman da resmî törenlerin düzenlenmesinden sorumludur. Hiyerarşi de önemli bir mertebeye bulunan Emir-i Hâcib, genellikle Türk emirlerden seçilir ve hizmetinde gulamlar bulunurdu. Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 509.

²⁹ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 93-95; Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 210-211; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 225-232; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 227, 236; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 206-208; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387. Süleymanşah'ın Hemedan'ı terk edip Sultan Muhammed'in (1153-1160) Irak Selçuklu tahtında oturduğu sıralarda (1153 **Aralık-1154** Eylül aralarında) Hârizmşah Yınâl Tegin, ordusunun bir kısmını Horasan hududuna göndererek, Irak sınırlarında boy gösterisi niteliğinde akınlar düzenlediği ve ayrıca o bölgeyi müthiş bir kıtlığa uğrattığı da bilinmektedir. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 56, 67; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 885-886; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 25.

Irak Selçuklu Devleti ile Hârizmşah Devleti arasındaki ilişkilerin genel seyri, Iraklı hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadeleleri sırasında gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Hârizmşah Yusuf ve Yınâl Tegin, doğrudan Irak Selçuklularının iç işlerine karışarak yeni sultanın tayinini kendi elleriyle gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Süleymanşah'a kız kardeşini vererek iki devlet arasında akrabalık bağı oluşturmuşlardır. Kurulan akraba ilişkileri bünyesinde de kendilerini devlet kademelerinde önemli noktalara getirmişlerdir. Nihayetinde taraf oldukları şehzade, başşehri terk ettiğinde dahi yanında bulunarak hazineyi taşımasına yardım etmişlerdir. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere Hârizmşahlar, Irak Selçuklularının zayıf devlet yapısından faydalanmışlardır.

Kutbüddin Muhammed döneminde olduğu gibi Alâeddin Atsız döneminde de Hârizmşahlar ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki ilk ilişkiler Büyük Selçuklu Sultanı Sencer aracılığıyla gerçekleşmiştir. Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti'nde yaşanan karışıklıklara son vermek üzere harekete geçtiği ve Dînever Savaşı'na katıldığı ordusunun komutanlarından biri de Hârizmşah Alâeddin Atsız'dı. Ayrıca Irak Selçuklu Devleti'nde Sultan Tuğrul ve kardeşi Mesud arasında yaşanan iktidar savaşında da Tuğrul'a destek vererek iktidar mücadelesinden galip çıkmasını sağlayan kişi yine Hârizmşah Atsız oldu. Bununla birlikte Sultan Muhammed ve Süleymanşah arasında yaşanan taht mücadelesinde iktidarın sahibini Atsız'ın kardeşleri Hârizmşah Yusuf ve Yınâl Tegin belirledi. Atsız da tıpkı babası Kutbüddin Muhammed ve dedesi Anuştegin Garçei gibi Büyük Selçuklu Sultanlarına hizmet etmekteydi. Sultan Sencer, batı yönlü çıkmazlarda Hârizmşahların desteğini almış, şehzade isyanlarını onların sayesinde bastırmış, Hârizmşahlar aracılığıyla bozkırlardan gelebilecek tehlikelere karşı Selçuklu topraklarını korumuştur. Doğu İslam topraklarının hâkimi Sencer, bir nevi devletin sükûnet ve güvenliğinin teminatı olarak Hârizmşahları görmüştür. Buradan da anlaşılacağı üzere gerek Hârizmşah Kutbüddin Muhammed'in gerekse Hârizmşah Alâeddin Atsız'ın ve kardeşleri Hârizmşah Yusuf ve Yınâl Tegin'in Selçuklu ordusundaki askerî etkisi oldukça önemlidir. Ayrıca Sultan Sencer'in Sâve'de Mahmud'a, Dînever'de koalisyon ordusuna, Kazvîn'de de Mesud'a karşı kaybetmemesi Hârizmşahların yüksek askerî kabiliyetlerini bizlere açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim Irak Selçuklu şehzadeleri ve Halifeye karşı Dînever Savaşı'nda Sencer'in merkez kuvvetleri geri çekilmeye mecbur kılınırken, Atsız'ın Sultana yardım ederek savaşta yararlılık göstermesi, onun akranından daha üstün ve seçkin olduğunun ispatıdır. Son olarak Irak Selçuklu Devleti içinde yaşanan iktidar mücadelelerine doğrudan müdahale etmesi ve zaferi elde eden kesimde yer alması Atsız'ın gücünü açık bir şekilde göstermektedir.³⁰

3. İlarıslan Dönemi Hârizmşah-Irak Selçukluları İlişkileri

31 Temmuz 1156 tarihine geldiğimizde Atsız, Habûşân'da bulunduğu sırada yakalandığı felçten kurtulamayarak yaklaşık 61 yaşındayken sayısız zafer ve başarı hikayesini ardında bırakarak vefat etti (31 Temmuz 1156). Atsız'ın ölümü üzerine babası hayattayken veliaht ilan edilen İlarıslan, Hârizm'de bulunan amcaları Yusuf ile Yınâl Tegin'i ve kardeşleri Hitay Han ile Süleyman Şah'ı öldürerek Hârizm tahtına rakipsiz olarak oturdu (22 Ağustos 1156). İlarıslan tahta geçişinin ardından Sultan Sencer'e itaatini bildirdi. Bu sıralarda Merv'e gelen Sultan Sencer de İlarıslan'ın Hârizmşahlığını, gönderdiği menşur ve hil'atlarla onayladı (Ekim 1156). Fakat Atsız'ın ölümünü, dokuz ay kadar sonra 73 yaşındaki Sultan Sencer'in ölümü takip etti (8 Mayıs 1157). Sencer'in yerine de varisi sıfatıyla kız kardeşinin oğlu olan ve baba tarafından Karahanlı Buğra Han'a dayanan Mahmud Han geçti. Mahmud'un sultanlığı, Irak Sultanı Muhammed ve Hârizmşah İlarıslan tarafından onaylandı.³¹ Büyük Selçuklu tahtına oturan

³⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 45; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 264-265; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 51.

³¹ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 78-79; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 179, 187; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 262-263; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 196-198; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 96-97, 121-122; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 107-108; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 72-74; Köprülü, "Hârizmşahlar", 268; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 354; Özyayın, "Harezmsahlar Devleti", 886-887; Bünyatov, *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler*, 26-31; Ayan, *Oğuz İsyani*, 58; Roux, *Türklerin Tarihi*, 231; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 257; Taneri, *Harezmsahlar*, 25; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 28-29; Nagehan Vurgun, *Hârezmsah Devleti'nin Dış Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 60. Sultan Mahmud, tahta geçişinin ardından Oğuzlarla geçici bir barış anlaşması yapsa da kendini güvence altına almak amacıyla Hârizmşahlara başvurdu. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 224-225.

Mahmud Han'ın sultanlığının Irak Selçuklu ve Hârizmşah Hükümdarlarınınca onaylanması, iki devletin artık bölgede önemli iki güç haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Sultan Sencer'in erkek evladının bulunmamasından dolayı zaruret gereği veliaht ilan edilerek Selçuklu tahtına oturtulan Mahmud Han, Karahanlı Prensi olması hasebiyle merhum dayısının yerini dolduramadı. Tahta geçişinin ardından Hârizm'e ziyarette bulunmak istediye de İlarşan ona ülkede yaşanan kıtlığı bahane ederek seneye gelmesini söyledi. Hanedana kız tarafından mensup olması Mahmud Han'ın ciddiye alınmamasına yol açtı. Öte yandan bu sırada Hemedan tahtında oturan ve Selçuklu sülalesinin erkek koluna mensup olan Irak Selçuklu Sultanı Muhammed, Büyük Sultan olma iddiasında bulunuyordu. İşte İlarşan döneminde Hârizmşah Devleti ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki ilk ilişkiler, Sultan Muhammed'in Büyük Sultan olma hayalinin bir parçası olan Horasan'a ordularıyla yürüme fikrini gönderdiği elçilerle İlarşan'a danışmasıyla başladı. İlarşan durumdan gayet memnun kaldı. O da tıpkı babası Atsız gibi Hârizmşahların bağımsızlığını sağlayarak Büyük Selçuklu sahasını ele geçirmeyi hedefliyordu. Bu minvalde İlarşan, Sultan Muhammed'in fikir alışverişine cevaben Halife Muktefi'nin dünyevi hakimiyet sağlama çabasından bahsederek onun atabeyler ve emîrler üzerinde nüfuzlu olduğundan dem vurdu. Bundan dolayı olası bir Horasan teşebbüsünü engelleyebilecek güç niteliğinde bulunan Halife ile ilişkilerinin düzeltilmesi gerektiğini vurguladı. Akabinde de Irak Sultanı ile Halife'nin arasını bulmaya çalıştı. Böylelikle İlarşan, esas itibariyle Sultan Muhammed'in fikrini onayladı. Ardından Halifeye yazdığı mektubunda Horasan'a yağma ve soygunun hükmettiğini, Mâverâünnehir'in kâfirlerin elinde bulunduğunu, Sultan Muhammed'den gayrısının İslam dünyasının bu ayıbını örtmeye gücünün yetmeyeceğini ve bu ülkelerdeki halkların onu beklediğini belirtti. Ayrıca İlarşan yazdığı mektubunda Halifenin böyle bir zamanda Sultan Muhammed'e karşı düşmanlığına son vermesi tavsiyesinde de bulundu.³² Sultan Muhammed'in daha plan aşamasındaki bir seferinden Hârizmşah İlarşan'a bahsetmesindeki niyetinin ne olduğunu bilmek güçtür. Bununla birlikte bahsettiğimiz diplomatik faaliyetler, Irak Selçuklularının, Büyük Selçuklu sonrasında bölgede güçlenen ve onların misyonunu üstlenen Hârizmşahları resmen tanıdıklarının bir göstergesidir. Diğer taraftan iki devlet arasında iyi ilişkiler geliştirilmesinin, Irak Selçuklu Devleti'ne sağlayacağı faydaların Sultan Muhammed tarafından öngörüldüğünün de bir yansımasıdır.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Sultan Sencer'in Oğuzlarla giriştiği mücadele, yaşadığı esaret hayatı ve akabinde vefatı Selçuklu sahasında başıboşluğa neden oldu. Mevcut gelişmeleri fırsata çevirerek devletleşen Hârizmşahlar, İlarşan döneminde Selçuklu sahasında yeniden huzur ortamının oluşması için diplomatik faaliyetlerde bulunarak Sultan Muhammed ile Halife Muktefi ve Mahmud Han arasındaki sorunları çözme girişiminde bulundu. Bu minvalde İlarşan, Sultan Muhammed'e yazdığı bir mektubunda ondan "Sultân-ı Âzam, es-Sultân b. es-Sultân (is Sultan)" gibi itibar sahiplerine bahşedilen şahane tabirler kullandı. İlarşan'ın Irak Selçuklu Sultanına ithafen kullandığı bu unvanlar netice itibariyle şeklen dahi olsa Hârizmşahların, Selçuklu hanedanına bağlılığını devam ettirmeyi zaruret edindiğini göstermektedir. Nitekim aynı dönemde artan Karahıtay baskısının etkisini de göz ardı etmemek gerekir.³³ Hem İlarşan hem de Muhammed'in gelişmeler karşısında takındığı tavır oldukça önemlidir. Sultan Muhammed, yapacağı seferi İlarşan'a danışırken ona verdiği değeri, İlarşan da yazdığı mektupta kullandığı unvanlarla Sultan Muhammed'e atfettiği itaatini göstermektedir. Buradan hareketle Hârizmşah İlarşan için Karahıtay baskısının, Sultan Muhammed için de Halifenin faaliyetlerinin diplomatik temaslarda bulunan iki hükümdarı yakınlaştırdığı anlaşılmaktadır.

İlarşan'ın devletler arasındaki husumetin bitmesi gerektiği yönündeki tavsiyesine rağmen Halife Muktefi, Türkmen taife üzerindeki baskısını artırdı. Sultan Muhammed'in Irak ve Bağdat'ta adına hutbe okutturma isteğini de reddetti. Bunun üzerine harekete geçen Muhammed, 1158 yılının ilk aylarında Bağdat'ı kuşattı. İki tarafın ağır kayıplar verdiği kuşatmada Bağdat ele geçirilmek üzereyken Halifenin de etkisiyle Sultan Muhammed'in kardeşi Melikşah, amcası Arslanşah b. Tuğrul ve Azerbaycan

³² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 159, 187; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 74-75; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 354-355; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 264-265; Taneri, *Harezşahlar*, 25-26; Erdoğan, *Harezşahlar*, 29; Pınar Kaya Tan, Ceren Yaman, "Hârezmşâh İl Arslan Döneminde Hârezmşâhlar ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler", *Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü İstranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2 (Temmuz 2023): 18-19; Vurgun, *Dış Politikası*, 61.

³³ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 121; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 75-76; Vurgun, *Dış Politikası*, 61-62.

Atabeg'i İldeniz'in isyan girişiminde bulunarak Hemedan'a gittiği haberi üzerine kuşatma kaldırıldı. Başarısız Bağdat kuşatmasının ardından da çok geçmeden verem hastalığına yakalanan Sultan Muhammed Aralık/ 1159/ Ocak 1160'ta vefat etti. Onun vefatı İlarşan'ın tüm projelerini altüst etse de o Irak Selçuklularına karşı makul yaklaşımını devam ettirdi. Muhammed'in vefatının ardından tahta Musul'da hapis bulunan Süleymanşah geçti (22 Mart 1160). Süleymanşah, hükümdarlığını sağlamlaştırmak amacıyla tahta çıktığı sıralarda isyan eden yeğeni Melikşah'ı veziri aracılığıyla zehirleterek öldürttü. Sultan Muhammed döneminde olduğu gibi Süleymanşah döneminde de Hârizmşah Devleti ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki ilişkiler tabiiyet merkezli gelişti. Nitekim Süleymanşah'ın Irak tahtı için mücadele ettiği sırada İlarşan, ona "Hüdâvend-î Âlem (Yer Yüzünün Hükümdarı), Sultan-ı Muazzam (Büyük Sultan), İslam Padişahı şeklinde devam eden ve methiyelerle dolu bir mektup yazdı. İlarşan mektubunda kendisini ise "bende" şeklinde ifade etti. Mektupta ayrıca İlarşan, Irak Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildirirken gönderilen elçilerin geri dönmeleri hususunda da şikayetini dile getirdi. Ayrıca Süleymanşah'a yazdığı diğer bir mektubunda da Irak Sultanının maiyetinde bulunan ve sultanın halka rahatsızlık verdikleri gerekçesiyle mucip olduğu zümrenin Hârizm'e gönderilmesini istedi.³⁴

Süleymanşah tekrardan zevk ve eğlenceye dalarak devlet işlerini boşladı. Bunun üzerine Irak Selçuklu tahtından indirildi (4 Ekim 1160). Durumu üvey babası İldeniz'e haber veren üst düzey emirler, onayıyla çağırarak Süleymanşah'ın yeğeni Arslanşah'ı Irak Selçuklu tahtına geçirdiler (Kasım 1160). Süleymanşah ise hapsedildiği zindanda altı ay kaldıktan sonra hayata gözlerini yumdu (10 Nisan 1161). Atabeg İldeniz himayesinde tahta oturan Arslanşah döneminde de Hârizmşah İlarşan, yukarıda bahsettiğimiz tutumunu muhafaza etti. Bu sıralarda Büyük Selçuklu Devleti'nden boşalan toprakların önemli bir bölümünü ele geçirerek gücüne güç kattı ve Hârizmşah Devleti'ndeki otoritesini güçlendirdi.³⁵

Sultan Sencer'in vefatından sonra Büyük Selçuklu tahtına oturtulan Mahmud Han, Süleymanşah gibi zayıf bir karakterdi. İktidarı boyunca birçok Selçuklu emirinin etkisi altında kaldı. Bu emirlerden en önemlisi, dayısı Sencer'in Oğuzların elinden kurtulmasında etkili olan Müeyyed Ay-Aba'dır. Müeyyed Ay-Aba, başlarda Sultan Mahmud'la birlikte Oğuzlara karşı mücadeleye girişti. Ancak Oğuzların kontrol altına alınmaması üzerine ikilinin arası açıldı. Bunun üzerine Müeyyed Ay-Aba, Nişâbur'u ele geçirdi (2 Haziran 1160). Harekâtına devam ederek Kündür, Tûs ve Şâristan şehirlerine de hâkim oldu (Temmuz 1162). Aynı yılın Ramazan ayında Mahmud Han'ı tutuklayarak gözlerine mil çektirip servetine de el koydu. Mahmud Han adına okutulan hutbeye de son veren Müeyyed Ay-Aba, Melik unvanını alarak hutbede önce kendi adını sonrasında da Abbasi Halifesi'nin adını okutmaya başladı. Çok geçmeden Bistâm ve Dâmegân şehirlerini de ele geçirerek hakimiyet sahasını genişletti. Bu sırada yukarıda belirttiğimiz üzere Irak Selçuklu tahtına Arslanşah geçti. Gelişmelerden haberdar olan Arslanşah, ertesi yıl Müeyyed Ay-Aba'ya, hil'at, sancak, elbise ve değerli hediyeler göndererek onu Horasan Valiliği'ne atadı. Ardından Müeyyed Ay-Aba, Tûs ve Nişâbur başta olmak üzere sahip olduğu sahalarda hutbeleri Sultan Arslanşah adına okutmaya başladı. Bununla yetinmeyen ve Irak Selçuklularından aldığı destekle Nesâ üzerine sefer düzenleyen Müeyyed Ay-Aba, Hârizmşah İlarşan'ın muhalefetiyle karşılaştı. Diğer taraftan yapılan saldırıyı değerlendirerek gözünü Horasan'a diken Hârizmşah İlarşan, hazırlıklarını tamamlayarak Müeyyed Ay-Aba üzerine yürüdü (1165). Kısa süre içerisinde de sırasıyla Tûs, Dâmegân ve Bistâm'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Müeyyed Ay-Aba,

³⁴ Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra*, 215, 231; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 208, 211, 217; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 240-242; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 252; Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, 236; Mustafa Köksal, *Harezşahlara Devletleşme Süreci (1077-1200)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 184-188; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 76; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 215-231; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 30; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 249-250; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Vurgun, *Dış Politikası*, 62.

³⁵ Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra*, 215, 231; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 220; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 243-244; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 252; Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, 236; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 76; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 215-231; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 249-250; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 64; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 125; Vurgun, *Dış Politikası*, 62.

Nesâ'dan uzaklaşarak Nîşâbur'a çekilmek zorunda kaldı. İlarşan'ın elde ettiği başarılar neticesinde Nesâ hâkimi ise Hârizmşahlara itaat ederek hutbeyi onun adına okutmaya başladı.³⁶

Aradan bir süre geçtikten sonra Hârizmşah İlarşan, Müeyyed Ay-Aba üzerine yeniden harekete geçti. Dihistân'ı ele geçirdi. Bundan sonra yönünü Nîşâbur'a çevirdi. Durumdan ciddi şekilde endişelenen Ay-Aba, Şemseddin İldeniz'e gönderdiği elçiyle İlarşan'ın Nîşâbur'u almak için harekete geçtiğini, Nîşâbur'u aldıktan sonra da sıranın kendilerine (Irak'a) gelebileceğini iletip yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Rey'e giden İldeniz, Hârizmşah İlarşan'a elçi göndererek Müeyyed Ay-Aba'nın Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'a tabi olduğunu, Hârizm gibi Horasan'ın da Selçukluların tabiiyetinde bulunduğunu, Nîşâbur'a yapılacak olası bir saldırının doğrudan sultana karşı yapılmış sayılacağını ve böyle bir duruma sert karşılık verileceğini iletti. Elçinin getirdiği haberi tehdit olarak algılayan Hârizmşah İlarşan vakit kaybetmeden hazırlıklarını tamamlayarak Nîşâbur'u kuşattı. Kuşatma yaklaşık iki ay sürdü. Fakat İlarşan, İldeniz'in Bistâm'a doğru geldiği haberini duyunca kuşatmayı kaldırdı. Böylece amacına ulaşan Müeyyed Ay-Aba kuşatmanın kaldırılmış olmasına rağmen Hârizmşah tehdidinin ortadan kalkmadığı kanaatiyle çıkarlarına uygun hareket etmeye başladı. Hazırlattığı mektupla Kadî İmam Fahreddin'i elçi olarak İlarşan'a gönderdi. Ay-Aba mektubunda İlarşan'ın bu sefer için fazlasıyla para harcadığını ve eli boş dönmesinin doğru olmadığını belirterek onun tabiiyetini kabul ettiğini, adına hutbe okutup, para kestireceğini bildirdi (1167). Hârizmşah İlarşan, Müeyyed Ay-Aba'nın mektubuna olumlu cevap vererek gelen elçiyi altınlar, kaliteli kumaşlar, cins atlar ve türlü hediyelerle uğurladı.³⁷ İlarşan'ın Irak Selçuklu hakimiyetini tanıyarak ona bağlılığını sunan Müeyyed Ay-Aba ve kontrolündeki bölgeleri hakimiyeti altına alma teşebbüsü ve sonrasında değişen hukukî statü, Hârizmşahların, Irak Selçuklularına tabiiyetinin son bulduğunun ve yeni konjonktürün bölgede oluşmaya başladığının bir göstergesidir.

Özellikle Sultan Mesud'dan sonra Irak Selçuklu Devleti üzerinde gittikçe güçlenen Azerbaycan Atabegi İldeniz, üvey oğlu Sultan Arslanşah döneminde devlet yönetimini tamamen kontrolü altına alarak devlet kademesi tarafından alınan tüm kararlara kendisi öncülük etti. Böylelikle İldeniz, Arslanşah'ı çoğu zaman arka planda tuttu. Ancak İldeniz'in tüm çabasına rağmen Sultan Arslanşah döneminde bazı emirlerin çıkardıkları isyanlar devleti müşkül duruma düşürdü. Ayrıca Hârizmşah İlarşan, Müeyyed Ay-Aba'nın kendisine tabi olmasından sonra Irak Selçuklu Devleti'nin güçsüzlüğünü göz önünde bulundurarak iç işleriyle bizzat ilgilendi. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından başlayan çözülme süreci iki devlet arasında hakimiyet mücadelesine dönüştü. Böylece önemli bir güç haline gelen Hârizmşahlar, kendisine güvenilir liman arayan küçük siyasi teşekküller için bir dayanak noktası haline gelmeye başladı. Örneğin Rey hâkimi Emir İnanç, Irak Selçuklu Devleti'nin güçsüzlüğünden faydalanmak isteyerek daha önceden yönetimini bıraktığı Sâve ve Cerbezekân'ı Sultan Arslanşah'a gönderdiği elçi vasıtasıyla geri istedi. Ayrıca İlarşan'a güvenerek de her sene Selçuklu Sultanına verdiği haracı ödemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Arslanşah, İnanç'ın isteklerini reddederek ona elindekilerle yetinmesi gerektiğini aksi halde hak ettiği cezaya çarptırılacağını bildirdi. İldeniz destekli Arslanşah'dan aldığı tehdit dolu mesajdan sonra tek başına mücadele veremeyeceğini düşünen Emir İnanç, Rey'i terk ederek Bistâm'a gitti. Buradan Hârizmşah İlarşan'a mektup göndererek kendisine tabi olmak istediğini bildirip, Arslanşah'a karşı ondan askerî yardım talebinde bulundu. Bölgede daha fazla güçlenmek ve hakimiyet sahasını artırarak Irak Selçuklu ve İldeniz etkisini kırmak isteyen İlarşan, gelen yardım talebini memnuniyetle kabul etti. Zaman kaybetmeden gönderdiği elçiyle onun Dihistân'a gitmesini, eksiklerini tamamlamasını ve bura idarecisinden de 30 bin altın almasını emretti. Bu sırada Emir İnanç'ın ayrıldığı Rey, İldeniz aracılığıyla Emir Ömer'e verildi. Gelişmeleri takip eden Hârizmşah İlarşan, büyük bir ordu hazırlayarak başına Karluk Emirlerinden Şemsu'l-Mülk

³⁶ Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 254; Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 114-115; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 214-215, 223-225, 256-257; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 472-473; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 358; Özeydin, "Harezmsahlar Devleti", 887; Ayan, *Oğuz İsyası*, 80-85; Bünyatov, *Hârezmsâhlığı ve Enuştekinler*, 29-33; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 81-83; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 30-31; Vurgun, *Dış Politikası*, 62-63.

³⁷ Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra*, 254; Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 114-115; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 239; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 78; Köprülü, "Hârizmşâhlar", 268; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 265-266; Bünyatov, *Hârezmsâhlığı ve Enuştekinler*, 32-34; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 81-83; Taneri, *Harezmsahlar*, 26; Faruk Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 478-479; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 31; Vurgun, *Dış Politikası*, 63-64.

b. Hüseyin Ayaz Bey'i getirdi. Emir İnanç da ordusunu hazırlayarak İlarşan'ın ordusuyla Sâve'de buluşmak üzere harekete geçti. İnanç, Sâve'ye varmadan önce Rey üzerine giderek şehri tekrardan ele geçirdi. Ardından da Sâve'ye gelerek İlarşan'ın ordusuna dahil oldu (1167). Böylece şartların uygun olduğuna kanaat getiren İlarşan, Sâve'den ayrılarak Irak Selçuklu sahasına doğru ilerlemeye başladı. Durumdan haberdar olan Arslanşah ve İldeniz'in oğlu Cihân Pehlivân mevcut güçlerinin yetersiz olduğunu düşünerek geri çekilmeye başladılar. Ayrıca gelişmeleri İldeniz'e iletterek yardıma gelmesi yönünde çağrıda bulundular. Bununla birlikte İlarşan'ın ilerleyişi karşısında bazı emirler onu durdurmaya çalıştı. Fakat Arslanşah'ın geri çekilmeyi sürdürmesi üzerine onlarda geri çekildiler. Diğer taraftan gelen haber üzerine hazırlıklarını tamamlayan İldeniz, beş gün içinde İlarşan'ın ordusuna yetişerek savaş düzeni aldı. Bunun üzerine savaşmayı göze alamayan İlarşan ve Emir İnanç, Rey'e çekilmek zorunda kaldılar. Akabinde Hârizmşah ordusu savaşmak yerine yağmayı tercih edince de müttefiklerin arası açıldı. Çok geçmeden İnanç Bey, Curcân'a, çekilirken Hârizmşah ordusu da ülkesine geri döndü. Bu işin peşini bırakmayan İldeniz, 1169 yılın baharında Rey'e giderek Emir İnanç'ı yenilgiye uğrattı. Rey'den ayrılan İnanç Bey, Taberek Kalesi'ne sığındığı sırada İldeniz'in de etkisiyle veziri Sadeddîn Aşal aracılığıyla pusuya düşürülerek öldürüldü. Onun ölümünün ardından da Sultan Arslanşah, bölgedeki konumunu sağlamlaştırdı.³⁸

Yukarıda bahsi geçen olaylardan anlaşılacağı üzere İlarşan döneminde Hârizmşah Devleti ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki ilişkiler, Sultan Sencer'in vefatının ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılma aşamasına girmesiyle başlamıştır. Bu dönemde Irak Selçuklu tahtında Sultan Muhammed bulunuyordu. Muhammed ile İlarşan'ın ilk teması bahse mevzu olan sefer planını danışılmasıyla başlamıştır. İki devlet arasında gayet dostane ve iyi ilerleyen ilişkiler İlarşan'ın aracılık yaparak Irak sultanının halifeye olan ilişkilerini düzeltme çabalarıyla devam etmiştir. Sultan Muhammed'in vefatının ardından tahta Süleymanşah'ın geçmesiyle mevcut olan dostane münasebetler varlığını korumuştur. Süleymanşah'ın ardından Irak mülküne Arslanşah, atabeği İldeniz himayesinde oturmuştur. Onun döneminde Irak Selçuklu-Hârizmşah ilişkileri, İlarşan'ın bağımsızlığını kazanmak için giriştiği faaliyetler yüzünden oldukça gergin ilerlemiştir. Bu dönemde Irak Selçuklu Devleti'ne tabi olan Müeyyed Ay-Aba, şartlar gereğince yükselen güç olarak gördüğü Hârizmşahlara tabi olmuştur. Ayrıca İlarşan zor dönemler geçiren Irak Selçuklularının iç işlerine karışmayı da ihmal etmemiştir. Bu minvalde örnek olarak gösterdiğimiz Emir İnanç'ın isyanı devleti oldukça müşkül bir duruma düşürürken Irak Selçukluları ile Hârizmşahları da karşı karşıya getirmiştir. Netice itibarıyla İlarşan'ın saltanatının ilk yıllarında iki devlet arasında gelişen dostane ilişkiler, onun vefatına yakın yerini Büyük Selçuklu mirasını ele geçirmeye yönelik mücadelelere bırakmıştır.

4. Tekiş Dönemi ve Hârizmşah-Irak Selçukluları İlişkilerinin Sonu

İlarşan'dan sonra validesi Terken Hatun'un çabasıyla Hârizmşah tahtına küçük oğlu Sultanşah Mahmud çıktı (1072). Fakat uzun sürmedi. Ağabeyi Alâeddin Tekiş, Karahıtayların desteğini alarak kardeşini mağlup edip, tahtı ele geçirdi (10 Ocak 1173). Bunun üzerine Sultanşah, beraberindeki hazinesiyle Müeyyed Ay-Aba'nın yanına sığındı. Sultanşah'ın annesinin tahriki ve kendi ihtiraslarıyla gerekli hazırlıkları tamamlayan Müeyyed Ay-Aba, Tekiş üzerine sefer düzenledi. Ardından başlayan mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybetti (1174). Böylece Müeyyed Ay-Aba'nın Nişâbur merkezli hâkim olduğu saha tamamen Hârizmşahların kontrolü altına girdi.³⁹

Hârizmşahlarda taht değişikliği yaşanırken üvey oğlu Arslanşah'ı Irak Selçuklu tahtına geçirip onun hükümlerini boyunca etkin bir rol oynayan İldeniz, Gürcistan Seferi'nden döndükten sonra vefat

³⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 222-223; Reşîd'ü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 254-528; Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, 241-243; Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, 79-80; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 279-280; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 243-246; Bünyatov, *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler*, 34-35; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 83; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 129-130; Vurgun, *Dış Politikası*, 63-65.

³⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 303-304; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 264; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 122-125; Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, 83-86; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 474-475; Köprülü, "Hârizmşahlara", 269; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 359-360; Aydın Taneri, "Hârizmşahlara", *DİA*, 229; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 270-274; Özeydin, "Harezmsahlara Devleti", 888; Bünyatov, *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler*, 36-38; Roux, *Türklerin Tarihi*, 231; Taneri, *Harezmsahlara*, 26-28; Erdoğan, *Harezmsahlara*, 31-33.

etti (1175). Yerine oğlu Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivân Azerbaycan Atabeği oldu. Kısa süre sonra Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah da vefat etti ve yerine Tuğrul b. Arslanşâh, henüz yedi yaşındayken geçirildi (Kasım 1175). Sultanın küçük yaşta olması Cihan Pehlivân'ın bölgede etkin siyaset izlemesinin önünü açtı. Netice itibarıyla de babasından daha aşkın bir şekilde devlete hâkim olan Cihan Pehlivân, devletin mühim noktalarına kendi adamlarını yerleştirerek Irak'ta istikrarlı bir idare kurdu.⁴⁰

Tuğrul, sultan olmasına rağmen devletin yönetimi tamamen Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivân'ın elindeydi. Bu nedenle Hârizmşahlar ile Irak Selçukluları ilişkileri ilk olarak Tekiş ve Cihan Pehlivân arasında gerçekleşti. Hârizmşah Tekiş, ileri görüşlü bir devlet adamıydı. Bundan dolayı Irak ve Horasan topraklarında çıkabilecek bir anlaşmazlıkta mütegalibelerin Irak Selçuklu taraftarı olacağını düşünerek dış politikasını buna göre tasarladı. Dolayısıyla da Tekiş dönemi Hârizmşahlar ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki ilk münasebetler dostluk bağlamında gelişti.⁴¹

Hârizmşah Tekiş tarafından Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivân'a yazılmış dört mektup bulunmaktadır. Dostluk ve samimiyet havasının hâkim olduğu mektupların ilkinin Tekiş, Cihan Pehlivân'a Muharrem ayı başlarında yazdı (Mayıs 1181). Tekiş, Horasan'da bulunan birisinin yardım talebi üzerine buraya bir sefer düzenlediğini aktarırken, mektubunu dostluk münasebetlerinin devam etmesi yönündeki temennileriyle bitirdi. İkinci Mektup Cihan Pehlivân'a 14 Ağustos 1181 tarihinde yazıldı. Mektupta Tekiş, Pehlivân tarafından gönderilen elçinin ve mektubun kendisine ulaştığını iletirken, ittifak elçilerinin gelip gitmesindeki azalmadan duyduğu rahatsızlığını da dile getirdi. Pehlivân'a 21 Ekim 1181'de yazılan bir diğer mektupta iki taraf arasındaki ittifak münasebetlerinin giderek azaldığı, bundan dolayı civar memleketlerin sıkıntıya düştüğü, sağlam bir anlaşmanın yapılması halinde ayrılıkların çözüleceği bildirildi. Ardından da bölge sorunları, Kıpçaklar ve Gurlular hakkında detaylı malumatlar verildi. Tekiş tarafından Cihan Pehlivân'a yazılan son mektupta ise elçilerin artık eskisi gibi gelip gitmediklerine tekrardan değinilirken yine civar bölgeler hakkında bilgilere yer verildi.⁴² Hârizmşah Tekiş ile Atabeg Cihan Pehlivân arasında gerçekleşen mektuplaşmalardan anlaşılacağı üzere Hârizmşahlar ile bir nevi Irak Selçuklular üzerinde kontrolü sağlayan Cihan Pehlivân arasındaki ilişkilerin iyi olduğu görülmektedir. Tekiş'in, elçilik faaliyetleri ile mektuplaşmanın azalmasından şikayetçi olması, dostluk münasebetlerinin devam etmesi yönünde arzusunun olduğunu göstermektedir. Nitekim Cihan Pehlivân hayatta kaldığı müddetçe bu dostluğun devam etmesi de mevcut anlayışın bir yansıması olarak dikkatleri çekmektedir.

1185 tarihine gelindiğinde Cihan Pehlivân vefat etti. Onun yerine kardeşi Atabeg Muzafferiddün Kızıl Arslan geçti. Fakat bu sırada Sultan Tuğrul tecrübe sahibi oldu ve bağımsızlığını kazanmak için çaba sarf etmeye başladı. Dolayısıyla da 1187'den itibaren Tuğrul ve Kızıl Arslan arasında otorite mücadelesi başladı.⁴³ Alevlenen mücadeleye Halife de (Nâsır-Lidînillâh) mevcut iktidarın tersini savunarak dahil oldu. Bu maksatla hazırladığı ordusunu Kızıl Arslan'a destek olarak Hemedan'a yolladı. Sultan Tuğrul'un yanında da Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîran Ömer bulunuyordu. Bu şartlar mucibince ilerlemeye çalışan Halifenin birlikleri, Kızıl Arslan'a ulaşmadan Sultan Tuğrul tarafından bozguna uğratıldı (Mayıs 1188).⁴⁴

⁴⁰ Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 122-123; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 312; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 260-261; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 108-109; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 289-290; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 252; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri*, 86-99; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 135-145; Vurgun, *Dış Politikası*, 79-80.

⁴¹ Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 262; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 244-247; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 109; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 285-286; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 143.

⁴² Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 286; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuşekinler*, 46, 50-52; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 364; Gülseren Azar Nasırabadi, "Hârezmşahlar Dönemi Münşeât Mecmualarından et-Tevesül İle't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies* 13, S. 1 (Şubat 2021): 43-44.

⁴³ Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan ile arasındaki münasebetlerin çözülmesi için Hârizmşah Tekiş'in yardımına başvurmuş ancak beklediği sonucu elde edememiştir. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 290.

⁴⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, 415, 442; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 251-252; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 111-112; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 286-287; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 252; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri*, 98-103; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 144-149.

Halifenin ordusunu yendikten sonra payitahtta saltanatını güçlendirmek isteyen Tuğrul, birtakım faaliyetlere girişti. Bu doğrultuda fazla güvenmediği tanınmış birkaç emiri öldürttü. Ölümünün ardı arkası gelmek bilmedi ve işler iyiden iyiye çığırından çıktı. Diğer yandan Sultan Tuğrul'un itibarı da zedelendi. Gelişmelerden endişe duyan Kutluğ İnanç, kendi akıbetinden şüphe ederek Rey'e gitti. Bunun üzerine Kızıl Arslan, Tuğrul'u baskı altına alarak onun tahtı terk edip Azerbaycan'a çekilmesine neden oldu (Mayıs 1188). Böylece boşalan Irak Selçukluları tahtına Kızıl Arslan tarafından Süleyman'ın oğlu Sencer çıkarıldı (Eylül 1188). Bununla yetinmeyen ve daha fazla güç devşirmek isteyen Kızıl Arslan, kardeşi Cihan Pehlivan'ın dul eşi İnanç Hatun ile evlendi. Çok geçmeden de Sultan Tuğrul ve oğlu Melikşah'ı Ekim 1190'da yakalayıp Kehrân Kalesi'ne hapsedirdi.⁴⁵ Sonuç itibarıyla Kızıl Arslan, İnanç Hatun ile evlenerek nüfusunu arttırırken, Sultan Tuğrul'u da hapsederek Irak'a tek başına hükmetmeye başladı. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Nitekim Kızıl Arslan'ın kendisini sultan ilan etmesi bazı komutanların İnanç Hatun'la iş birliği yapmasına yol açtı. Netice itibarıyla de Kızıl Arslan bir gece uyurken öldürüldü (Eylül 1191). Kızıl Arslan'ın idaresini de İnanç Hatun'un oğlu Mahmud Kutluğ İnanç devraldı.⁴⁶

Atabeg Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra birkaç Türkmen Bey'i Tuğrul'u yaklaşık bir buçuk yıllık esaret hayatından sonra kurtardılar. Hemen harekete geçen Tuğrul, Irak tahtını tekrardan elde etmek amacıyla Kutluğ İnanç'ın üzerine yürüdü. İki tarafın orduları Kazvin önlerinde karşı karşıya geldi. Savaşın Tuğrul galip ayrıldı (28 Haziran 1192). Daha sonra da Hemedan'a giderek tahtına oturdu. Sultan Tuğrul'un tekrardan Irak Selçuklu Devleti tahtına oturması üzerine Kutluğ İnanç, Hârizmşah Tekiş'e müracaat etti. İnanç, Tekiş'e Irak'ın ahvalini ve Sultan Tuğrul'un durumunu anlatarak Irak Selçuklu Devleti'ne sahip olabilmek için ondan yardım talep etti. Kutluğ İnanç'ın talebi halihazırda Irak Selçuklu Devleti topraklarını Hârizmşahlar Devleti topraklarına katmak isteyen Tekiş'in bahanesi oldu. Bu minvalde Tekiş, yardım isteğini kabul etti ve Hârizm'den ordusuyla birlikte harekete geçti (21 Mart 1192). Hârizmşah Tekiş, bizzat ordusunun başında Bistâm üzerinden Irak'a girdi. Sultan Tuğrul'a yolladığı elçiler vasıtasıyla kendi adına hutbe okutmasını, para kestirmesini ve kendisine tabi olmasını istedi. Teklif Sultan Tuğrul tarafından reddedildi. Çok geçmeden Tekiş, Rey yakınlarında bulunan ve sağlam bir kaleye sahip olan Taberek'i kuşattı. Kale iki günlük muhasara neticesinde ele geçirildi ve içindeki tüm ganimetlere de el koyuldu. Kutluğ İnanç ve hadiselerin gelişmesinde önemli bir rol oynayan annesi İnanç Hatun Tekiş'in Rey civarına vardığı sırada kendi istikballerinden endişe duyarak pişman oldular. Bilahare Kutluğ İnanç, Rey'den kaçarak kendi kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı.⁴⁷

Kutluğ İnanç'ın kendi istikbalini düşünerek Tekiş'ten kaçması üzerine Sultan Tuğrul, Hârizmşah Tekiş ve Kutluğ İnanç'ın aralarının açıldığını duydu. Bunun üzerine Tekiş'in düzenlediği hareketin daha ileriye gitmesini engellemek amacıyla Tekiş'e değerli hediyeler göndererek dostane bir tavır sergiledi. Hatta kızını Tekiş'in oğlu Yunus Han ile evlendirmeyi düşündü. Bu sırada Hârizm'den gelen elçiler Tekiş'e, kardeşi Sultanşah'ın Gürgenç'i kuşatma altına aldığını bildirdiler. Bunun üzerine Tekiş, Sultan Tuğrul'la anlaşma sağlayarak bir kısım Türkmen'i Emir Tamgaç'ın liderliğinde Taberek Kalesi ve Rey önlerinde bıraktı. Sonrasında da süratle Hârizm'e döndü. Kış ayını kardeşi üzerine düzenleyeceği sefer için değerlendiren Tekiş'in aklı, ahvalini gördüğü Irâk-Acem topraklarında kaldı. Buradan da anlaşılacağı üzere de Tekiş, kardeşinin işini bitirdikten sonra yarım kalan Irak seferini tamamlayacaktı.

⁴⁵ Sultan Tuğrul'un hapiste bulunduğu sırada Kızıl Arslan tarafından tahta oturtulan Melik Sencer b. Süleymân'a ithafen yazdığı düşünülen şiiri: "Bu meşakkatleri ben rüyamda görmüştüm: Bir doğan kuşu elimden uçup gitmişti. Sencer'in eline varmak için uçuyordu; Lâkin konmak için lâyük bir yer göremiyordu. Daha sonra elimin üstüne konuverdi. Gagasıyla parmağımın ucunu yaralıyordu. Şimdi o rüyanın tabirini gördüm. Aynı büyük doğanın, (bana) av olduğunu gördüm". Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmamra Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, (2014): 54.

⁴⁶ Hüseyinî, *Ahbâr Üd-Devlet*, 122-123; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 106; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 264-266; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 252-256; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 112, 118; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 289-300; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 52; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 113-114; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti*, 149-154; Erdoğan, *Harezşahlar*, 38-39; Vurgun, *Dış Politikası*, 79-80.

⁴⁷ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 106-107; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 256-261; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 118-119; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 369; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 292; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 888; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 43, 52-53; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 252-253; Hüseyin Kayhan, "Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi," (Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu, Ankara, 2014), 416; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 114-123; Taneri, *Harezşahlar*, 28-29; Vurgun, *Dış Politikası*, 80.

Nihayetindeki hareketleri bu minvalde düşündüğünün kanıtıdır. Bu bağlamda Tekiş, yol üzerindeki bazı şehir ve kalelerin Hârizmşah himayesine girmesi gerektiğini düşünerek İsfahbed Hüsâmüddevle Erdeşîr'in⁴⁸ (1172-1210) idaresinde bulunan Irak sınırındaki Taberistan'ı kendisine terk etmesini istedi. Bunun üzerine Hüsâmüddevle Erdeşîr, ittifak arayışı içine girdi ve Irak Sultanı Tuğrul, Tekiş'in kardeşi Sultanaşah ile Gurlu Hükümdarı Muhammed (1163-1203) ile temaslar kurdu. Hepsinin ortak noktası hasım olarak gördükleri Hârizmşah Tekiş'i alt etmektir. Netice itibarıyla ittifak sağlandı. Anlaşmaya göre Sultan Tuğrul Bistâm ve Dâmegân'ı, Sultanaşah Nişâbur'u ve Erdeşîr de Cürçân'ı alacaktı. Böylelikle Tekiş'in Irak, Taberistan ve Horasan'la bağı kesilecek ve dar alanda köşeye sıkıştırıldıktan sonra yok edilecekti.⁴⁹

Sultanaşah'ın Gürgeç'i kuşatma altına alması üzerine ülkesine dönen Hârizmşah Tekiş'in, yokluğunu fırsat bilen Sultan Tuğrul, durumdan istifade ederek Hârizmşahlarla yaptığı anlaşmayı bozarak Rey üzerine yürüdü (1193). Taberek Kalesi'ni kuşatarak ele geçirdi. Hârizmlî emir ve beylerinin silah ve teçhizatını elinden alarak bir kısmını serbest bıraktı. Diğer bir kısmını da Ferezîn Kalesi'ne yolladı. Hârizmşah'ın yerine bıraktığı Tamgaç'ı da öldürttü. Olası bir Rey muhasarasını önlemesi için de Mu'ineddîn Kâşî'yi burada bıraktı. Bundan sonra harekâtını daha büyük bir alana yaymak amacıyla İsfahân'a yöneldi. Burayı hakimiyeti altına aldıktan sonra da Hemedan'a geri döndü.⁵⁰

Sultan Tuğrul yukarıda bahsettiğimiz ittifak gereğince harekete geçerek Aralık 1193'te büyük bir orduyla Rey'e geldi. Bu sırada annesinin ölümünden sonra Tekiş ile iyi ilişkiler geliştiren ve affına mazhar olan Kutluğ İnanç da Hârizmşah tarafından Sultan Tuğrul üzerine görevlendirildi. Ardından Hârizmşah Tekiş, Bistâm ve Dâmegân bölgelerinden 7 bin kişilik ordu hazırlatarak Dâmegân'da bekleyen Kutluğ İnanç'ın yanına sevk etti. Böylece gerekli hazırlıkları tamamlayan Hârizmşah birlikleri Tuğrul'un ordusuyla Hâr-i Rey Deresi'nde savaşa başladılar. Savaşın neticesinde Kutluğ İnanç ve Hârizmlîler ağır yenilgiye uğradılar (30 Aralık 1193). Ayrıca Sultan Tuğrul aralarında Mayacık, Savtaş, Muhammed Han gibi emirlerin de yer aldığı yirmi beş kişiyi esir etti.⁵¹

Sultan Tuğrul elde ettiği galibiyetin ardından Irak-Acem'de rakip idareci olmadığı ataletine kapılarak zevk ve sefa alemine daldı. Kendisine telkinlerde bulunan ihtiyatlı ümerayı dinlemeyerek devlet işlerini iyiden iyiye bıraktı. Bu kritik günlerde vezirini değiştirdi ve bozulan bürokrasi sonucunda ülkenin her bir noktasında emirler başıboş uygulamalarda bulunmaya başladılar. Devletin tekrardan canlandırılması pek mümkün gözükmediği sırada Kutluğ İnanç'ın destek almak amacıyla Tekiş'e gönderdiği mektuplar neticesinde Hârizmşah tehlikesi yeniden baş gösterdi. Diğer taraftan Abbasi Halifesi de Tekiş'e gönderdiği mektubunda Sultan Tuğrul'u şikâyet ederken Tuğrul'un mülkü olan tüm Irak sahasını da kendisine bahşettiğini bildirdi. Böylece gerekli desteği alan Tekiş yönünü yeniden Irak'a çevirerek Rey'e hareket etti. Bu sırada Hârizmşah'ın Büyük Hâcib'i Şihâbüddîn Mesud b. Hüseyin, Sultan Tuğrul'a yazdığı mektubunda her ne kadar Tekiş'in hizmetinde olsa da Sultan Tuğrul'un sultanoğlu sultan olduğunu, atalarının büyük kişiler olduğunu ve tüm dünyaya hükmettiğini, Tekiş'in hedefinin, eğer ki Rey üzerinden Sâve'ye giderek sulh istemesi taktirinde sadece Rey olduğunu, barışın sonunda Rey'in Tekiş'in oğluna bırakılacağını ve o saatten sonra ona istediği gibi emir ve yasaklar getirebileceğini bildirdi. Tekiş'in Rey'e doğru hareket ettiği haberini alan Sultan Tuğrul, Hârizmşahlı

⁴⁸ Hazar Deniz'nin güneyinde yer alan Taberistan'da hüküm süren Bâvendiler Hanedanı'nın İspahbediyye kolunun hükümdarıdır. Bâvendiler Hanedan'ı, Sultan Tuğrul (1040-1063) zamanında itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olmuştur. Sultan Sencer'in esir olduğu sırada tahta çıkartılan Süleymanşah'ın, Bâvendiler ülkesinden hareket ederek Nişâbur'a geldiğini, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un, Mesud'a karşı mücadele Bâvendiler'in desteğini sağladığını, Süleymanşah'ın Sultan Muhammed'den kaçtıktan sonra Bâvendiler'e sığındığını ve Irak Sultanı Tuğrul'un, Kızıl Arslan'a karşı mücadele verdiği sırada Bâvendiler'in desteğini sağlamaya çalıştığını bilmekteyiz. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 28, 191, 224, 246, 287; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 30, 76, 320.

⁴⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 120-121; Köprülü, "Hârizmşahlılar", 269-270; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 369-370; Bünyatov, *Hârezmşahlılığı ve Enuştekinler*, 44, 53; Taneri, *Harezmsahlar*, 29.

⁵⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 124; Özyayın, "Harezmsahlar Devleti", 888-889; Bünyatov, *Hârezmşahlılığı ve Enuştekinler*, 53; Kayhan, "Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi," 416-417; Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, 117; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 39.

⁵¹ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 107; Köprülü, "Hârizmşahlılar", 270; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 292-293; Bünyatov, *Hârezmşahlılığı ve Enuştekinler*, 53-54; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi 1161-1194*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 131-132; Erdoğan, *Harezmsahlar*, 40; Vurgun, *Dış Politikası*, 80.

Hâcib ile çevresindeki ümeranın tavsiyelerine aldırış etmeden Hemedan'dan Rey'e dağılık ve az sayıdaki ordusuyla yola çıktı.⁵² Rey civarına vardığında emirlerin haklı uyarılarını dikkate almayarak ordusunu savaş düzenine soktu. Hârizmşah ordusunu beklerken ilk olarak Kutluğ İnanç'ın öncü süvarileriyle karşı karşıya geldi. Sultan Tuğrul, saldırı emrini vererek kendisi de at üzerinde elinde ağır gürzü ile hücumla geçti. Fakat öncü birlikleri arasında yalnız kalarak yaralandı ve atından düştü. Çok geçmeden de başı kesilmek suretiyle öldürüldü. Mücadele sonrasında sultanın kesik başı Hârizmşah Tekiş tarafından Hilafet sarayına zafer nişanesi olarak gönderildi. Hilafet makamı bunu günlerce halka açık bir alanda teşhir etti. Sultanın cesedi ise halkın görebileceği şekilde Rey'in uğrak pazarına bırakıldı. Böylelikle Irak Selçuklu Devleti, Hârizmşahlar Devleti'nin yıkıcı faaliyetleri neticesinde son bulurken, Hârizmşahlar, Hemedan başta olmak üzere tüm Irak Selçuklu Devleti topraklarını kısa sürede ele geçirdi. Bundan sonra Hârizmşah Tekiş, ölümüne kadar Irak işlerini düzene koymakla uğraştı.⁵³

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluş süreci nihayetinde Anuştegin Garçeî'nin oğlu ve torunları döneminde tamamlandı. Kuruluş döneminden itibaren Hârizmşahların siyasi ve askeri anlamda gelişmesinde etkili olan devletlerden biri de şüphesiz benzer zamanlarda vücut bulan Irak Selçuklu Devleti'dir. Her iki siyasi teşekkülün ortaya çıkması ve birbirleriyle ilişkiler kurmasında ise içinden neşet ettikleri Büyük Selçuklu Devleti'nin rolü büyük olup; ilişkilerin seyrini belirleyerek şekillendiren ana unsur olarak da dikkatleri çekmektedir. Nitekim yukarıda ayrıntılarıyla yer verdiğimiz gibi Hârizmşah Kutbüddin Muhammed'in, Sultan Sencer'in ordusunda saf tutarak Sâve Savaşı'nda (1118) yer almasıyla Irak Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna katkı verdiği görülmektedir. Böylece başlayan ilişkiler Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar Hârizmşahların merkezî otoritenin bir parçası olarak Irak Selçuklularına müdahaleleriyle devam etmiştir.

Sultan Sencer'in vefatından sonra Büyük Selçuklu sahası mirasçılarının mücadele alanına dönüştüğü görülmektedir. Bu mirasçılardan en dikkat çekenlerinden biri Selçuklu soyundan gelen Irak Selçukluları iken bir diğeri de Hârizm sahasında güçlenen Hârizmşahlardır. Bu minvalde iki devlet arasındaki ilişkiler Selçuklu mirası bağlamında yeni bir misyona göre başlayıp, Irak sahası üzerinde askerî ve diplomatik faaliyetlerle nihayete ermiştir. İlk olarak dostane gelişen ilişkiler zaman zaman Hârizmşahların Irak Selçuklularına tabi olmasıyla sonuçlanmış, özellikle Atabeg Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivân'ın faaliyetleri ve vefatı ilişkilerin şeklini belirlemiştir. Onun vefatı, Hârizmşahların Irak sahasında etkin olmaya başlamasının önünü açarak Hârizmşah Tekiş'in Irak Selçuklularına son vermesine zemin hazırlamıştır. Netice itibarıyla Kutbüddin Muhammed ile başlayan Hârizmşahlar-Irak Selçuklu Devleti ilişkileri yaklaşık 75 yıl devam ederek 1094 senesinde Hârizmşahların galibiyeti ve Büyük Selçuklu misyonunu üstlenmesiyle son bulmuştur.

Hârizmşahların Selçuklu misyonu gereğince hareket etmeleri Abbasi Halifeliği-Hârizmşah ilişkilerinin bozulmasını sağlayarak yeni bir güç mücadelesinin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Kısa süre sonra başlayan Moğol İstilasası ve sonrasında Türkiye Selçukluları ile girilen amansız mücadele neticesinde Hârizmşahlar tarih sahnesinden çekilirken başta Türkistan olmak üzere Anadolu ve İslam Dünyası ağır ve buhranlı bir döneme girmiştir. Sonuç olarak Büyük Selçuklu Devleti misyonu çerçevesinde hareket eden ve bu bağlamda Irak Selçuklularına son veren Hârizmşahlar Devleti, edindiği misyonu gerçekleştiremeden tarih sahnesinden çekilerek Türk-İslam sahsının Moğol zulmü altında kalmasına mâni olamamıştır.

⁵² Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 123-124; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 124-125; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 293; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 888-889; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 54-55; Kayhan, "Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi," 417-418; Kaya, "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi," 133-135; Vurgun, *Dış Politikası*, 81-82.

⁵³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 12, çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 96-98; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 108-110; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 266-268; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, 256-260; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 123-125; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 126; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 370; Özyayın, "Harezşahlar Devleti", 889-890; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, 55; Roux, *Türklerin Tarihi*, 231; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 253; Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, 387; Kayhan, "Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi," 418; Taneri, *Harezşahlar*, 29-30; Kaya, "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi," 134-138; Erdoğan, *Harezşahlar*, 40-41.

KAYNAKÇA

- Ahmed Bin Mahmud. *Selçuknâme*. haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Ayan, Ergin. “Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. S. 32 (Aralık 2016): 13-36.
- Ayan, Ergin. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed. *Azîmî Tarihi Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK. 2006.
- Barthold, V. V. “Hârizmşâh”, *İA*. C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 263-265.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK, 1990.
- Bezer, Gülay Öğün. “İldeniz Şemseddin”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 81-82.
- Bezer, Gülay Öğün. “Zengî İmâdüddin”, *DİA*. C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 258-261.
- Bondârî. *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK. 1943.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*. çev. İlyas Kemaloğlu. İstanbul: TEAS Press Neşriyat Evi, 2017.
- Bünyatov, Ziya. *Hârezmsâhlığı ve Enuştekinler Devleti*. çev. Tural Rızayev. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc. *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler*, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsâhlar. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK. 2020.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK. 2013.
- Erdoğan, Coşkun. “Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62 (Mayıs 2018): 307-322.
- Erdoğan, Coşkun. *Harezmsâhlar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l Farac Tarihi*. II, çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK. 1987.
- Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali. *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*. çev. Necati Lügal. Ankara: TTK. 1943.
- İbn Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021.
- İbnü'l Esir. *el-Kâmil fi't-Tarih*. C. 10, 12. çev. Abdulkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları. 1987.
- İbnü'l Esir. *el-Kâmil fi't-Tarih*. C. 11. çev. Abdulkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları. 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: TTK. 1984.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklular Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Acem”, *DİA*. C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 321.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Muizzî”, *DİA*. C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 98.

- Kaya, Pınar. *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi 1161-1194*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kaya, Tan Pınar. Yaman, Ceren. “Hârezmşâh İl Arslan Döneminde Hârezmşâhlar ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler”, *Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Istanca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2 (Temmuz 2023): 15-22.
- Kayhan, Hüseyin. “Irak Selçukluları (1120-1194)”, *Türkler*. C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 786-794.
- Kayhan, Hüseyin. “Irak’ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi”, *Ortaoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, (Ankara 2014), 416; 401-420.
- Kayhan, Hüseyin. *Irak Selçukluları*. Konya: Çizgi Yayınları, 2001.
- Kazvîni, Hamdullâh Müstevfi-i. *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*. çev. Erkan Göksu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Köksal, Mustafa. *Harezşahların Devletleşme Süreci (1077-1200)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Hârezmşâhlar”, *İA*. C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 265-296.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt: II. İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK. 1984.
- Merçil, Erdoğan. “Taştdâr”, *DİA*. C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 161-162.
- Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. *Ravzatu’s-Safa Fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK. 2018.
- Muhammed b. Ali. Muhammed-i Şebânkârî, *Mecma’u’l-Ensâb (Hânedanlar Târîhi)*. ter. Fahri Unan. Ankara: TTK. 2021.
- Nasırabadı, Gülseren Azar. “Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Tevessül İle’t-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi”, *History Studies*. 13, S. 1 (Şubat 2021): 33-49.
- Özaydın, Abdulkerim. “Harezşahlar Devleti”, *Türkler*. C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 883-896.
- Özaydın, Abdulkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: TTK. 1990.
- Özbayraktar, Aykut, “Hârezm’de Me’mûnî Devleti’nin Kuruluşu”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2 (Aralık 2023), 723-738.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, (2014): 39-67.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Müsterşid-Billâh”, *DİA*. C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 145-147.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*. C. I, İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Öztürk, Murat. *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Peacock, A.C.S. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. çev. Özkan Akpınar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Reşîdü’-d-dîn Fazlullah. *Cami’ü’t-Tevârih (Selçuklu Devleti)*. çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

- Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Schaeder, H. H. "Sâve", *İA*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, 253-255.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: TTK, 1995.
- Sümer, Faruk. "İrak Selçukluları", *DİA*. C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 387.
- Sümer, Faruk. "Müeyyed Ay-Aba", *DİA*. C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 478-479.
- Taneri, Aydın. "Hâcib", *DİA*. C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 508-511.
- Taneri, Aydın. "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 228-231.
- Taneri, Aydın. *Harezşahlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Togan, Zeki Velidi. "Harizm", *İA*. C. 5.1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 240-257.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Urfalı Mateos. *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK, 2019.
- Vardan Vardapet. *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: TSD, 1937.
- Vurgun, Nagehan. *Hârezmşah Devleti'nin Dış Politikası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.